İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA MADDE VE KUVVET ADLI ESERE YAZILAN REDDİYELER

SÜMEYYE AKTEN

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ

İSTANBUL, 2021

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA MADDE VE KUVVET ADLI ESERE YAZILAN REDDİYELER

SÜMEYYE AKTEN

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ

İSTANBUL, 2021

YÜKSEK LİSANS TEZİ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslâm Bilimleri alanında Yüksek Lisans Derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad	Kanaati	İmza

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi

Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Sümeyye AKTEN

İmza:

ÖZ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA
MADDE VE KUVVET ADLI ESERE YAZILAN REDDİYELER

Akten, Sümeyye
Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programı
Öğrenci Numarası: 177041004
Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0001-7429-1603
Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10421159

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Süruri
Ağustos 2021, 122 sayfa

Batı'da bilim devrimi ve aydınlanma sonrası ciddi bir ivme kazanan ve maddeyi yegâne gerçeklik olarak kabul eden bilimsel materyalizmin Osmanlı'ya girişi, XIX. yüzyıl ortalarında Batılı tarzda okulların açılması ve maddeci fikirlerin sadeleştirilip popülerleştirildiği eserlerin Osmanlıcaya çevirileri ile gerçekleşmiştir. Bu eserlerden en çok yankı uyandıranı Louis Büchner'in (öl. 1899) *Madde ve Kuvvet*'i (Kraft und Stoff, 1855) olup materyalizmin şiddetli savunucularından Baha Tevfik (öl. 1914) ve Ahmed Nebil'in (öl. 1945) 1911 yılında tercüme ettiği esere, dönemin aydınları tarafından nitelikli reddiyeler yazılmıştır. Araştırmamız kapsamında inceleyeceğimiz eserler arasında İsmail Ferid'in (öl. [?]) *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*'u (İzmir, 1895), Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi'nin (öl. 1920) *Red ve İsbât'*ı (İstanbul, 1912), Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin (öl. 1914) *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* (İstanbul, 1914) ve İsmail Fenni Ertuğrul'un (öl. 1946) *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul, 1928) yer almaktadır. Materyalizmin II. Meşrutiyet'ten sonra önü alınamaz bir şekilde yükselişi, bu fikirle mücadele noktasında kelâm ilminin çağın ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yenilenmesini gündeme getirmiştir. Amacımız Yeni İlm-i Kelâmın inşasını zaruri kılan atmosferi yansıtıp kelâm ilminin çağın inanç problemlerine ışık tutma işlevine dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Bilimsel Materyalizm, Kelâm, Louis Büchner, Madde ve Kuvvet (Kraft und Stoff), Reddiye, Yeni İlm-i Kelâm

ABSTRACT

THE CRITICISMS ON FORCE AND MATTER
IN THE CONTEXT OF NEW SCIENCE OF KALAM

Akten, Sumeyye
MA in Islamic Studies
Student ID: 177041004
Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0001-7429-1603
National Thesis Center Referance Number: 10421159

Thesis Supervisor: Assist. Prof. Ahmet Süruri
August 2021, 122 pages

Scientific materialism, asserting matter as the mere reality, had gained an enormous momentum after the scientific revolution and the enlightenment. Scientific materialism was introduced to the Ottoman Empire by the establishment of Western-style schools and the translation of the works in which materialist ideas were simplified and popularized. The most resonant of these works is Louis Büchner's (d. 1899) *Force and Matter* (Kraft und Stoff, 1855). *Force and Matter* is translated by the fierce defenders of materialism Baha Tevfik (d. 1914) and Ahmed Nebil (d. 1945) in 1911 and qualified criticisms were written on this translation by the intellectuals of the period. The works that we will examine within the scope of our research are Ismail Ferid’s (d. [?]) *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun* (İzmir, 1895), Harputizade Hacı Mustafa Lutfi’s (d. 1920) *Red ve İsbât* (İstanbul, 1912), Şehbenderzade Ahmed Hilmi’s (öl. 1914) *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* (İstanbul, 1914) and Ismail Fenni Ertugrul’s (d. 1946) *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul, 1928). The inexorable rise of materialism after the Second Constutional Era brought the renewal of Kalam considering the demands of the age into the question. Our aim in this study is to reflect the atmosphere that makes the construction of the New Science of Kalam indispensable and to draw attention to substantial function of Kalam that is shedding light on the problems of belief of the age.

Keywords: Criticism, Force and Matter (Kraft und Stoff), Kalam, Louis Büchner, New Science of Kalam, Scientific Materialism

TEŞEKKÜR

Albert Lange *Materyalizmin Tarihi* eserine "Materyalizm felsefe kadar eskidir; ancak felsefeden daha eski değildir." ifadesiyle çarpıcı bir giriş yapar. Materyalizm Antik Yunan'dan günümüze dek birçok kez suret değiştirmiş mananın merkezine maddeyi koyan bir düşünce ekolüdür. Akademik merakın belirli bir odağa yöneltilip derinleştirildiği bu süreçte araştırma konusu olarak Osmanlı'nın son döneminde materyalizme yöneltilen eleştirileri incelemek bana, dönemin aydınlarının materyalizm kadar kökleri eskiye dayanan bir düşünce geleneğini karşılarına alma cesaretlerine tanıklık etme fırsatını sağlamıştır. Çalışmamızın nihâî amacı ise yeni ilm-i kelâmın inşâsını zaruri kılan dinamikleri yansıtmak ve çağın ihtiyaçlarına göre kelâm ilminde gerçekleşen yöntem değişikliklerini gözler önüne sermektir.

Akademik birikimimi dikkate alarak bu konuya beni yönlendiren, süreç boyunca karşılaştığım zorlukları bilgi ve tecrübesi ile aşmamda yardımcı olan ve manevi desteğini bir an olsun esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet SÜRURİ'ye teşekkürlerimi sunarım. Tez jürimde yer alan görüş ve önerileriyle tezin şekillenmesinde önemli katkılar sunan kıymetli hocalarım Doç. Dr. Rıdvan ÖZDİNÇ ve Doç. Dr. Enis DOKO'ya en içten teşekkürlerimi sunarım.

Literatür araştırma sürecinde kıymetli tecrübeleriyle bana yardımcı olan değerli hocam Doç. Dr. Ahmet Murat ÖZEL'e de ayrıca teşekkür ederim. Araştırmanın yürütülmesinde maddi ve manevi yardımlarını gördüğüm tüm İbn Haldun Üniversitesi personeline teşekkürlerimi iletiyorum.

Ve son olarak Ursula K. Le Guin'in ifadesiyle "zaman başlamadan önceki sonsuz boşlukta ruhlarımızın kaynaştığı" anneme, babama, kardeşlerime, eşime ve çocuklarıma teşekkür ederim. İki küçük oğlumuzla annelerini aratmayacak özenle ilgilenerek bu çalışmanın sonuçlanması için sayısız özveride bulunan eşim Mehmet'e ayrı bir teşekkür borçluyum. Gözlerindeki saflık ve ışıkla annelerine her gün tekrardan yaşama şevki aşılayan Mahir ve Cihangir'e de sonsuz teşekkürler.

Sümeyye AKTEN

İstanbul, 2021

İÇİNDEKİLER

TABLOLAR LİSTESİ

SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ

Bk./bk.	Bakınız
C.	Cilt
Çev./çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
Ed./ed.	Editör
Haz./haz.	Hazırlayan
İng.	İngilizce
Lat.	Latince
M.Ü.	Marmara Üniversitesi
öl.	Ölüm
Sad./sad.	Sadeleştiren
Yay./yay.	Yayınlayan

BÖLÜM I

GİRİŞ

1. 1. Çalışmanın Konusu

Kelâm ilmi erken dönemde inkârcı görüşlere karşı dini savunan bir disiplin olarak ön plana çıkarken, modern döneme gelindiğinde İslami ilkelerin doğruluğunu bağlantılı olduğu fen bilimlerinden yararlanarak ispatlama işlevi de kelâm ilminin bünyesine dâhil edilir.[1] Teşekkül döneminden günümüze değin kelâm ilminin makâsıdı aynı kalırken, mebâdîsi ve vesâili gelişen İslam düşüncesi ve toplum yapısına paralel olarak değişiklik göstermiştir. Fetihler sonucu genişleyen İslam coğrafyasında farklı inanç, kültür ve felsefeye sahip milletlerle karşılaşılmış, antik Yunan, Hint ve İran felsefesine ait eserlerin tercümeleriyle felsefenin İslam düşünce dünyasına girişi, kelâm âlimlerini dönemin ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak kelâm ilmine fikrî bir altyapı oluşturmaya yöneltir.[2]

Bu bağlamda XI. yüzyıldan sonra kelâm ilminde yaşanan metodolojik gelişmelerden bahsetmek gerekir. Cüveynî (öl. 1085) kelâmda mütekaddimun kelamcılarının kullandıkları delillerle yetinmeyip hudûs ve imkân delillerini birleştirdiği özgün bir metot geliştirerek kelâmda Aristo mantığının kullanımına zemin hazırlar.[3] Gazzâlî (öl. 1111) ise mantık ilmini kelâma taşıyarak kelâmın erken dönemdeki usûlüddin çizgisinden uzaklaşıp felsefi bir kimlik kazanmasını sağlar ve kelâmda yeni bir dönem olan "müteahhirîn" dönemi başlar. XII. ve XIII. yüzyıllarda telif edilen kelam eserlerine epistemoloji ve ontoloji bahislerinin eklenmesinin yanı sıra istidlal yöntemlerine de ağırlık verilir. Mantığı bir alet olarak değil müstakil bir ilim dalı olarak kabul eden ilk kelâmcı olan Fahreddin er-Râzî (öl. 1209) *el-Muhassal* eserinde ilim ve malum bahislerini ilahiyyat ve sem'iyyat bahislerinden daha uzun ve detaylıca

[1] Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *DİA*, 2002, 25/196.
[2] Yavuz, "Kelâm", 197.
[3] M. Sait Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu - XX. Yüzyıl Başı*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017), 25; Abdülazim Mahmud ed-Dîb, "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn", *DİA*, 1993, 8/142.

ele alır. Müteahhirîn dönemi için getirilen başlıca iki eleştiri kelâm ile felsefenin artık ayırt edilemez olduğu ve kelâmcıların mevcut felsefe teorilerini derinlemesine bir araştırmaya tabi tutmadan kabul ettikleri yönündedir.[4]

Müteahhirin döneminin devamı niteliğinde olan klasik Osmanlı kelâmında ise Râzî ekolüyle Hanefi/Mâtürîdî ekolünü sentezleyen mezhep taassubundan uzak bir usul takip edilir. Fıkıh, mantık, dilbilim, matematik ve tasavvuf ilimlerini şahsında toplayan Osmanlı kelâmcıları memzûc bir metot benimsemişlerdir. Bu dönemde kelâm eserlerinin başına bilgi ve varlık meselelerin de eklenmesiyle kelâm dili teknik bir hüviyet kazanır. Klasik Osmanlı kelâmı XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı düşüncesinde etkinliğini sürdürür ancak XVIII. yüzyıl itibariyle Osmanlı'nın hem askerî hem de siyasi gerileme dönemine girmesi Osmanlı ilim çevrelerini de eleştirilerin odağı haline getirir. Osmanlı kelâm geleneğine getirilen temel eleştiriler tahkikten çok taklit yoluna gidildiği ve fikirden çok lafza odaklanıldığı şeklindedir.[5]

XIX. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı devletinde sadece askerî ve siyasi buhranlar yaşanmamaktadır. Bu dönem aynı zamanda devletin içinde bulunduğu çıkmazların nasıl aşılacağı noktasında hararetli tartışmaların yürütüldüğü fikrî bir arayış dönemidir. Muasır medeniyetler seviyesine Batı'yı birebir taklit ederek ulaşılacağı kanaatindeki Batıcı aydınlar, o dönem Batı düşüncesine hâkim olan bilimsel materyalizm fikrini adeta bir kurtuluş formülü olarak görür. Tartışmanın diğer ucundaki Müslüman aydınlar ise varlığın merkezine maddeyi koyan materyalizmin dalalet öğretisi olduğu noktasında fikir birliği içinde olup materyalizme eleştirilerini sistemli bir şekilde yöneltirler.[6]

Osmanlı'nın son döneminde gerçekleşen materyalizm tartışmalarının önemi ise yeni ilm-i kelâm hareketinin doğuşuna zemin hazırlamış olmasıdır. Müslümanların inancını direk hedef alan akımlara klasik kelam delilleri üzerinden verilen yanıtların yetersiz kalması yeni ilm-i kelâmın inşasının gerekliliğini ve İslami ilimlerde kullanılan metodolojilerin aslî kaynaklara sadık kalarak geliştirilmesi ihtiyacını doğurur.[7]

[4] Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 26-28; Yusuf Şevki Yavuz, "Fahreddin er-Râzî", *DİA*, 1995, 12/90.
[5] Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, 30-34.
[6] Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname Düşünce Platformu* 30, (2016/1): 392.
[7] Yavuz, "Kelâm", 201.

Metafiziğin tamamıyla sahne dışına çıkartılıp mekanik ve deterministik bakış açısının hâkim olduğu bu dönemde, vahiyden güç alan akılcı bir yaklaşım geliştirmek, kelâmcıların öncelikli konusu haline gelir.[8] İzmirli İsmail Hakkı (öl. 1946) Osmanlı'nın son döneminde yeni bir ilm-i kelâma olan ihtiyacı şu sözlerle ifade eder: "Müteahhirin ilm-i kelâmının dâire-i şümulüne aldığı felsefe üç asırdan beri münkarız olmuş, yerine yeni bir felsefe ikâme olunmuştur. Bu halde ilm-i kelâmın da yeni bir şekil iktibâs etmesi tabîî idi."[9]

Bu bağlamda İzmirli İsmail Hakkı İslâm toplumunun yerleşik değerlerine açıktan meydan okuyan materyalizmle mücadelede güncel bir kelâm eseri yazması için devlet tarafından resmî olarak görevlendirir. İzmirli İsmail Hakkı'nın kaleme aldığı ancak tamamlanamayan *Yeni İlm-i Kelâm* eseri hem materyalizme verilmiş güncel bir yanıt olma özelliğinden hem de altı yüz yıllık Osmanlı kelâm geleneğine ait son yazılı eser olmasından dolayı ayrı bir önemi haizdir.[10]

Bu çerçevede "Yeni İlm-i Kelâm Bağlamında *Madde ve Kuvvet* Adlı Esere Yazılan Reddiyeler" başlıklı tez çalışmamız Osmanlı'nın son dönemine damgasını vurmuş olan materyalizm eksenli fikrî tartışmaları sergileyerek Yeni İlm-i Kelâmın ortaya çıkış sürecine ışık tutmayı ve kelâm ilmindeki yenilik arayışlarının önemine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırmamız kapsamında Louis Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ini doğrudan hedef alan reddiyeler incelenecek olup bu eserler İsmail Ferid'in (öl. [?]) *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*'u (İzmir, 1895), Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi'nin (öl. 1920) *Red ve İsbât'*ı (İstanbul, 1914), Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'nin (öl. 1914) *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* (İstanbul, 1914) ve İsmail Fenni Ertuğrul'un (öl. 1946) *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul, 1928) olup o dönemde materyalizme eleştiri mahiyetinde yazılmış ancak Büchner materyalizmini merkezine almayan diğer eserler çalışmanın kapsamı dışında kaldığından ele alınmayacaktır.

Çalışma giriş, tarihsel arka plan, madde ve kuvvet, reddiyeler ve sonuç olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır. Tarihsel arka planın sunulduğu birinci bölümde materyalizmin Kant sonrası Batı felsefe çevresindeki konumu ele alınır ve

---

8 Özervarlı, *Kelâmda Yenilik* Arayışları, 89.
9 İzmirli İsmail Hakkı, "Yeni İlm-i Kelâm", *Sebîlü'r-Reşâd*, 21/528-529 (1339), 59.
10 Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", 394.

materyalizm tarihinde ayrı bir yer edinen XIX. yüzyıl Alman bilimsel materyalizminin felsefi sistemi ortaya konulur. Materyalizmin Osmanlı çevrelerindeki etkisine gelindiğinde ise hem materyalizmin Türk fikir dünyasına girişinde aktif rol oynayan kuruluşlara hem de bu organların basın-yayın faaliyetlerine yer verilir. Bölüm sonunda Osmanlı düşüncesinde öne çıkan materyalizm temsilcilerinin felsefi fikirlerini yaymak için yaptıkları çalışmalara değinilerek materyalizmin oldukça kısa bir sürede bu derece hızlı yayılmasını sağlayan dinamikler ortaya koyulmaya çalışılır.

Madde ve Kuvvet başlıklı üçüncü bölümde eserin müellifi Ludwig Büchner'in biyografisine ve külliyatına ayrıntılı bir şekilde yer verilir. Bu bölümde *Madde ve Kuvvet* adlı eserin basım ve yayım sürecine dair bilgilerin yanı sıra üç ciltteki yirmi yedi ayrı başlık sırasıyla incelenip reddiyeler bölümüne zemin hazırlamak adına tanıtılmıştır.

Reddiyeler bölümünde İsmail Ferid, Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi ve İsmail Fenni Ertuğrul'un *Madde ve Kuvvet*'e yazdıkları reddiyeler bağlamında madde, kuvvet, doğa, Tanrı, insan, ruh ve evrime dair görüşleri ele alınır. Sonuç bölümünde son dönem Osmanlı aydınlarının Büchner materyalizmine yönelttiği sistematik eleştiriler Yeni İlm-i Kelâm bağlamında değerlendirilir.

1.2. Çalışmanın Önemi

XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lamarck ve Darwin'in evrim teorileri ve bunları destekler bulgular sunan paleontoloji ve embriyoloji gibi biyoloji temelli bilim dallarının ortaya çıkması Batı'da biyolojik materyalizm fikrinin doğmasına zemin hazırlar. 1850'lerde zirveye çıkan bu fikrî akımın başlıca temsilcileri Johannes Peter Müller (öl. 1858), Karl Vogt (öl. 1895), Jacob Moleschott (öl. 1893), Ludwig Büchner (öl. 1899) ve Ernst Haeckel'dir (öl. 1919). Türk aydınının biyolojik materyalizm ile tanışması ise 1900'lerin başlarına tekabül eder. Batı'da diyalektik materyalizm gibi yeni felsefi akımlar cereyan edip biyolojik materyalizme Poincaré'nin bilginin sınırlılığı ve Einstein'in bilginin göreceliliği kuramları ile antitezler üretilirken Türk

okuru henüz *Madde ve Kuvvet*'in tercümesini okuyor bütün bir evren tasavvurunu madde ve kuvvet üzerine kuran bu felsefi akıma yoğun ilgi gösteriyordur.[11]

Materyalizmin Osmanlı düşüncesine girişinin bu denli gecikmeli oluşu sosyolojik, felsefi ve tarihî birçok araştırmaya konu edinilmiş ise de dönemin Müslüman aydınları ve kelâmcılarının bu karşılaşmaya nasıl bir yaklaşım sundukları sayılı çalışmada bütüncül bir bakış açısı ile ele alınmıştır. Bu bağlamda Hilmi Ziya Ülken'in *Tarihî Maddeciliğe Reddiye* (İstanbul: İstanbul Kitabevi, 1963), Süleyman Hayri Bolay'ın *Türkiye'de Ruhçu ve Maddeci Görüşün Mücadelesi* (İstanbul: Yağmur Yayınları, 1967) Neşet Toku'nun *Türkiye'de Anti-Materyalist Felsefe (Spiritüalizm) İlk Temsilciler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996) ve Mehmet Akgün'ün *Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri* (Ankara: Elis Yayınları, 2014) çalışmaları zikredilebilir.

Materyalizmin Osmanlı'ya girişindeki başlıca etken olan *Madde ve Kuvvet* eserini merkeze alan akademik bir çalışmanın Türkçe kaynaklarda olmaması ise bu çerçevede yürütülecek bir çalışmanın önemine işaret etmektedir. Bununla birlikte materyalizm tartışmalarının kelâm ilmindeki yansımalarını Yeni İlm-i Kelâm'ın inşası üzerinden ele alan çalışmamız bu alandaki sınırlı literatüre değerli bir katkı sunma amacını da taşımaktadır.

1.3. Literatür Değerlendirmesi

Çalışmanın ana kaynakları XIX. yüzyıl Alman bilimsel materyalizmi ve Osmanlı aydınlarınca ona getirilen eleştiriler bağlamında gelişen literatürden oluşmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak çalışmanın ana fikrinin şekillenmesinde önemli bir yere sahip olan Mehmet Bulğen'in "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri" makalesi ve M. Sait Özervarlı'nın *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017) eserini zikretmek gerekir.

XIX. yüzyılda materyalizmin Batı'daki serüvenini ve Osmanlı'ya girişindeki süreci ele aldığımız tarihsel arka plan bölümünde birincil kaynak olarak Friedrich Albert Lange'nin *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II* (Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016) eserine başvurduk. İki ciltten oluşan

[11] Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 342-343.

eserin birinci cildi başlangıçtan Kant'a kadar materyalizmin tarihsel serüvenini ele alır. Birinci cilt ilkçağda materyalizm, geçiş devresi, XVII. yüzyıl materyalizmi ve XVIII. yüzyıl materyalizmi olarak dört ana bölümden oluşur. İkinci cilt ise Kant sonrası materyalizmin gelişimini konu edinir. Bu ciltteki alt başlıklar çağdaş felsefe, fizik bilimleri, fizik bilimlerinde insan ve ruh, ahlaki materyalizm ve din olmak üzere dörttür. İkinci ciltte yer alan çağdaş felsefe bölümüne çalışmamızda sıklıkla başvurulmuştur.

Frederick Gregory'nin *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany* (Dordrecht: D. Reidel, 1977) eseri çalışmanın XIX. yüzyıl Alman bilimsel materyalizmi alt bölümünü şekillendiren temel kaynaktır. Eser modern bilim tarihi çalışmalarının bir parçası olarak kaleme alınır. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde Alman bilimsel materyalizminin arka planı Feuerbach üzerinden ele alınır. İkinci bölümde dönemin önde gelen bilimsel materyalistleri Karl Vogt, Jacob Moleschott, Ludwig Büchner ve Heinrich Czolbe'nin biyografilerine ve materyalizm eksenli çalışmalarına detaylı bir şekilde yer verilir. Son bölümde felsefe ve bilim, biyolojide farklı görüşler, toplum ve materyalizm başlıklı meseleler tartışılır.

Bu bölümde sıklıkla başvurduğumuz bir diğer kaynak Mehmet Akgün'ün *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi* (Ankara: Elis Yayınları, 2014) eseridir. Materyalizme Osmanlı Türkiye'sinde yöneltilen eleştirilerle ilgili Türkiye akademisindeki tek doktora çalışması olan Mehmet Akgün'ün "Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri"[12] adlı tezi sonrasında *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi* başlığıyla kitap olarak basılır. Eser beş bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde klasik ve diyalektik materyalizmin felsefi sistemi tanıtılır ve klasik materyalizmin tarihsel gelişimine yer verilir. İkinci bölümde materyalizmin Türkiye'ye girişi esnasında Türk fikir dünyasındaki eğitim ve bilim anlayışı resmedilir. Üçüncü bölümde materyalizmin Türkiye'ye girişinde rol oynayan yayınlar, kuruluşlar ve mecmualar tanıtılır. Dördüncü bölümde materyalizmin Türkiye'ye girmesinde etkili olan fikir adamları konu edilirken son bölüm materyalizme yöneltilmiş tenkitlere ayrılır.

Dönemin öne çıkan Batılı filozoflarının felsefi sistemlerini açıklamada *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*'nin ilgili başlığına ve Scott Edgar'ın *Objectivity in*

[12] Mehmet Akgün, "Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1983).

Science (Boston Studies in the Philosophy and History of Science 310, Springer, 2015) içindeki "The Physiology of the Sense Organs and Early Neo-Kantian Conceptions of Objectivity: Helmholtz, Lange, Liebmann" başlıklı kitap bölümüne başvurulmuştur.

Madde ve kuvvet bölümünde başvurulan birincil kaynaklar Frederick Gregory'nin *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany* (Dordrecht: D. Reidel, 1977) eseri ve Baha Tevfik ve Ahmed Nebil tarafından Osmanlıcaya tercüme edilen Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* (İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1911) eseridir.

Reddiyeler bölümü esas olarak *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, *Red ve İsbât*, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* ve *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* eserleri üzerine kurulmuş olup, bu eserler çevresinde gelişen ikincil literatürden de yararlanılmıştır.

BÖLÜM II

TARİHSEL ARKA PLAN

2.1. Kant Sonrası Felsefi Materyalizm

Materyalizmin tarihi Kant öncesi ve sonrası olmak üzere iki ana döneme ayrılır. Kant öncesi dönem ilkçağda materyalizmden başlayarak XVIII. yüzyıl Alman ve Fransız materyalizmine kadarki süreci kapsar. İlkçağda öne çıkan materyalistik kuramlar ve ona getirilen eleştiriler Demokritos'un atomculuğu ve ona karşı Platon ve Aristoteles'in felsefi konumu çevresinde gelişir. İlkçağdan sonra yaşanan geçiş devresinde Hıristiyan ve Müslüman ilim adamlarının materyalizmle ilişkilerinde sergiledikleri teolojik konum dikkat çeker.[13]

Antik Çağ filozoflarından Thales her şeyin sudan meydana geldiği fikrinden yola çıkarak evrenin maddesel mahiyette olduğunu öne sürer. Leucippus ve Demokritos ise atom merkezli evren tasavvurları ile materyalizmin tarihteki ilk temsilcileri kabul edilirler. Görünür evreni atomlara ve atomun hareket etmesini mümkün kılan boşluğa indirgeyen İlkçağ materyalizmi her türlü teleolojik izahı dışlayan ateistik bir kimlik taşımaktadır. Demokritos'un materyalist varlık anlayışı Epikuros tarafından yeniden canlandırılır. Epikürcü materyalizm insanı batıl itikat ve korkulardan özgür kılan mutluluk ve haz odaklı bir anlayışa dayanmaktadır. Materyalistik kuramlar Antik Çağ'da ses bulurken, Hıristiyanlık ve Yahudiliğin etkisinin yoğun olduğu Ortaçağ'da ilahi dinlerin gölgesinde kalmıştır.[14]

Batı'da bilimsel sahada yaşanılan gelişmelerle materyalizm tekrar canlanır. XVII. yüzyıl materyalizminin başlıca isimlerden Pierre Gassendi (öl. 1655) doğa incelemeleri açısından dönemin değişen bilimsel paradigmasıyla uyumlu felsefi bir

---

[13] Nadeem J. Z. Hussain ve Lydia Patton, "Friedrich Albert Lange", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edisyon), ed. Edward N. Zalta, https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/friedrich-lange/ (erişim 11.05.2021).
[14] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", 396-397.

sistem kurarak Epikurosçuluğu yeniden gündeme getirir.[15] Gassendi tabiattaki fiziksel ve psikolojik bütün olayların atomların bir araya gelmesinden meydana geldiği fikrini öne sürerek materyalizmin etki sahasını bir adım daha genişletir.[16] Thomas Hobbes (öl. 1679) ise zamanının hızla gelişen biliminden aldığı cesaretle bilinci de dâhil ederek insanın tamamıyla maddesel olduğu iddiasını öne sürer. Hobbes sonrasında felsefesine Tanrı'nın bir tür maddi varlık olduğu düşüncesini ekleyerek kendini katı materyalist bir çizgide konumlandırır.[17] Newton mekaniğinin temelleri üzerine kurulan XVIII. yüzyıl materyalizmi Almanya ve Fransa'da daha çok etkili olur. Bu dönemde Alman felsefe ekolünden Leibniz (öl. 1716) tabiattaki mekanik düzenin ateizmi zorunlu kılmadığını belirten materyalizm eleştirisiyle öne çıkar. XVIII. yüzyıl materyalizminin Fransa'daki en meşhur temsilcisi Baron d'Holbach (öl. 1789) olup *System de la Nature* eserinde evreni madde ve hareket yasalarına indirgeyerek açıklar. Holbach evrendeki düzenin sağlayıcısı olarak doğa yasalarını işaret ederek Tanrı'yı varlık sahasının dışına iter.[18]

Kant sonrası dönem ise XIX. yüzyıl başlarında Alman felsefesinde hüküm süren Hegel idealizminin[19] çöküşünü izleyen bilimsel materyalizm ve onun ontolojik ve epistemolojik açıdan yeterli felsefi dinamiklere sahip olmadığından yola çıkarak Kant'ın felsefesine dönülmesi gerektiğini savunan Yeni-Kantçılık ekolünden oluşur.[20]

Almanya'da idealist dönemin bitişinin en belirgin olduğu tarih 1830 Temmuz devrimidir. Fransa'da yaşanan bu devrim Almanya'yı da derinden etkiler ve Fransız gerçekçiliği Almanya'da popüler olur. Benzer şekilde İngiltere'nin sanayi ve ticarette gerçekleştirdiği girişimler Almanlar tarafından örnek alınır ve metafizik geri plana

---

[15] Saul Fisher, "Pierre Gassendi", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edisyon), ed. Edward N. Zalta, https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/gassendi/ (erişim 11.05.2021).
[16] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", 399.
[17] Stewart Duncan, "Thomas Hobbes", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edisyon), ed. Edward N. Zalta, https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/hobbes/ (erişim 12.05.2021).
[18] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri", 400-401.
[19] Hegel'in doğa felsefesindeki egemen kuram zihinle doğayı birbirine özdeş kılan panteizmdir. (Friedrich Albert Lange, *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II*, çev. Ahmet Arslan, (İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016), 474). Hegel saf mantık aracılığıyla doğayla ilgili sorulara yanıt verilip mutlak bilgiye ulaşılabileceğini savunur. Hegel'in doğa felsefesinin temeline pozitif bilimlerin keşfettiği ilkeleri yerleştirmemesi, Newton mekaniğine karşı tepkisel bir duruş olarak yorumlanmaktadır. (Scott Edgar, "The Physiology of the Sense Organs and Early Neo-Kantian Conceptions of Objectivity: Helmholtz, Lange, Liebmann", ed. F. Padovani, A. Richardson ve J. Tsou, *Objectivity in Science*, Boston Studies in the Philosophy and History of Science 310, (Springer, 2015), 105).
[20] Hussain, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Friedrich Albert Lange".

atılarak insana pratik faydası olan fizik ve doğa bilimleri öncelenir.[21] 1830-1840 yılları arasında Almanya'da bilim adına atılan en önemli adımlardan biri Justus von Liebig (öl. 1873) tarafından Giessen Üniversitesi'nde kurulan ilk kimya laboratuvarıdır. Bu merkezde kısa bir zaman diliminde birçok başarılı kimyacı yetişmiş, Liebig önderliğinde yürütülen en kıt kaynakla en verimli tarımın nasıl yapılacağına dair araştırmalar ve gübreli tarımı teşvik politikaları doğa bilimlerinin tarım endüstrisindeki pratik faydasını gözler önüne sermiştir. Kimya alanındaki bu başarıyı fizik, biyoloji ve matematik alanları da takip eder. 1833'te Johannes Peter Müller'in (öl. 1858) başyapıtı olan *Fizyoloji'nin El Kitabı*'nı[22] yayımlaması ve bunu izleyen sinir sisteminin fizyolojisine dair araştırmaları bilimsel materyalizmin öncülerinden Vogt ve Moleschott'un fikirleri için felsefi zemin hazırlar.[23]

XIX. yüzyıl bilimsel materyalizminin fikri temelleri David Freidrich Strauss'un (öl. 1874) *İsa'nın Hayatı*[24] eserindeki Hıristiyan teolojisi ve doğaüstücülük eleştirileriyle Ludwig Feuerbach'ın (öl. 1872) *Hıristiyanlığın Özü*[25] eserindeki Hegel idealizmi eleştirilerine dayanmaktadır. Doğa bilimlerinde elde edilen başarılarla materyalizmin yeniden canlanma süreci hız kazanır. Kısa bir zaman diliminde büyük popülarite yakalayan bu fikri akımın temsilcileri Karl Vogt, Jacob Moleschott ve Ludwig Büchner'dir. Kendileri de birer doğa bilimci olan bu isimler materyalist felsefelerinin merkezine doğa bilimlerini yerleştirirler.[26]

Bilimsel materyalistler felsefelerinin, materyalizmin tarihsel bağlamından kopuk yeni bir felsefe olduğu iddiasındadır. Onlara göre bilimsel materyalizm modern fizik ve doğa bilimlerinin kaçınılmaz bir sonucu olup geçmişte bu bilimler var olmadığı için klasik materyalizmle XIX. yüzyıl bilimsel materyalizmini karşılaştırmak ya da aralarında benzerlik kurmak yanlıştır.[27] Lange bu noktada çağdaşı materyalistlerle aynı fikirde değildir. Lange'ye göre bir filozofun sistemi salt kendi incelemelerinden oluşmayıp filozof gelenek, tecrübe, düşünce yapısı, çevre, fırsat ve inceleme gibi birçok etkenin toplamıdır. Bu nedenle bilimsel materyalizm tarihsel materyalizmle

[21] Lange, *Materyalizmin* Tarihi, 480.
[22] Johannes Peter Müller, *Handbuch der Physiologie des Menschen*, (1852).
[23] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 490.
[24] David Friedrich Strauss, *Das Leben* Jesu, (Tübingen: Osiander, 1835).
[25] Ludwig Feuerbach, *Das Wesen des Christentums*, (Leipzig: Otto Wigand, 1841).
[26] Hussain, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Friedrich Albert Lange".
[27] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 476.

içerikte farklılık gösterse de soru ve amaçları tarihsel materyalizmle büyük oranda benzerdir.[28]

Lange'ye göre Hegel idealizminin çöküşüyle sahne alan bilimsel materyalizm, sağlam ontolojik ve epistemolojik temellere dayanmadığı için yakın gelecekte ciddi felsefi sorunlarla karşı karşıya kalacaktır. XIX. yüzyıl Alman felsefesinin ihtiyacı doğa bilimlerinde elde edilen başarılarla uyumlu basit bir materyalizm biçimi olmayan felsefi bir yaklaşımdır. Felsefi tartışmaların bilimsel materyalizm ekseninde geliştiği bu dönemi Lange "Kant'a dönüş için arayış dönemi" olarak yorumlar. Lange XIX. yüzyıl Alman felsefesinin durumunu şu şekilde özetler: "Hegel'in sistemi skolastisizme bir adım geri dönüştü. Şu an ise birçok araştırmacı Kant'ın yarım bıraktığı şeyi tamamlamak için uğraşıyor. Bu da metafiziğin elenmesidir." Alman düşüncesinin içinde bulunduğu felsefi çıkmazı Kant'a dönerek aşabileceğini ilk vurgulayanlardan olan Lange Yeni-Kantçılık ekolünün kurucu isimlerinden kabul edilmektedir.[29]

Hermann von Helmholtz (öl. 1894) Kant'a dönüş döneminin öne çıkan isimlerinden olup çalışmalarında Kant'ın felsefi diline sadık kalmasıyla bilinir.[30] Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inin yayımlandığı yıl Helmholtz duyu organlarının fizyolojisine dair "İnsanın Görme Duyusu Üzerine"[31] başlıklı bir konuşma yapar. Helmholtz sunumunda 1850'li yıllarda hâlen felsefe ve doğa bilimlerinin birbiriyle çatıştığı yönünde görüşlerin mevcut olduğuna vurgu yapar. Helmholtz'un amacı duyu organlarının fizyolojisi üzerinden felsefe ve doğa bilimlerini uzlaştırmaktır. Duyu organlarının fizyolojisi filozofa, Kant'ın "öznel bilgi koşulları"nı araştırmak için bilimsel bir araç sunmaktadır. Bu nedenle Kant'ın da arayışında olduğu bilginin oluşumundaki öznel koşulların deneysel psikoloji ve duyu organlarının fizyolojisi üzerinden incelenmesi felsefenin öncelikli konusu olmalıdır. Helmholtz'un önerdiği bu felsefi program 1870'lerin sonuna kadar Yeni-Kantçılığa yön verecektir.[32] Helmholtz'a göre bilimsel materyalistlerin doğa bilimlerini ve ampirik metodolojiyi kullanmadaki başarıları yadsınamaz ancak saf gerçekçilikleri epistemolojik sorulara karşılık vermede yeterli

---

[28] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 477.
[29] Hussain, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Friedrich Albert Lange".
[30] Hussain, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Friedrich Albert Lange".
[31] Helmholtz'un 1855 yılında Königsberg'te Kant adına düzenlenen anma töreninde yaptığı "Über das Sehen des Menschen" başlıklı sunumu *Philosophische Vorträge und Aufsätze* (*Felsefe Dersleri ve Denemeleri*, ed. H. Hörz ve S. Wollgast, Berlin: Akademie-Verlag, 1971) eserinde basılmıştır.
[32] Edgar, "The Physiology of the Sense Organs", 105-106.

değildir. Lange de materyalizmi doğa bilimlerindeki teorilerin ortaya konulması için gerekli bir zemin olarak görür ancak bilimsel materyalizmin epistemolojik açıdan yetersiz kaldığı noktasında Helmholtz ile aynı görüştedir.[33]

Wilhelm Ostwald 1895'te Doğa Bilimcileri Toplantısı'nda yaptığı konuşmada son elli yılda Batı bilim çevrelerinde maddeye bakışta yaşanan köklü dönüşüme değinir. Bilim dünyası uzun bir süredir her şeyin hareketli atomlardan oluştuğu noktasında fikir birliği içinde olup doğa olaylarının atomlar ve onlara etki eden kuvvetlere indirgenerek açıklanabileceği düşünülmektedir. Bu bakış açısından yola çıkarak madde ve kuvvetin nihai gerçeklik olduğunu savunan felsefî ekol bilimsel materyalizmdir.[34]

Bu bağlamda Ostwald XIX. yüzyıl materyalizminin doğuşuna zemin hazırlayan bilimsel metodun aşamalarını açıklar. Doğal bir fenomenin araştırılmasında ilk yapılacak olan kayıt ve sınıflandırma olup bu kayıtlar sayesinde sistemlere, sistemlerden de genel bir formülle ifade edilen doğa yasalarına ulaşılır. Doğa yasalarındaki en önemli unsur hiçbir değişimden etkilenmeyen sabit (İng. invariant) niceliktir. Bu sabitlerden biri de kütledir. Kütle konsepti o dönem tam olarak anlaşılmadığı için kütle korunumu, madde kavramı üzerinden açıklanmış ve kütle korunumu olarak ifade edilmesi gereken fizik yasası maddenin korunumuna dair metafizik bir aksiyoma dönüşmüştür. Korunum yasasının bu şekilde yorumlanması hipotezin aslında olmayan birçok varsayımı da beraberinde getirmiştir.

Galileo'nun serbest düşmeyi cisme etki eden sabit bir kuvvet üzerinden açıklaması ve Newton'un mekaniğin üç yasasını ortaya koyması üzerine bütün fiziksel fenomenlerin mekanikle açıklanabileceği düşünülür. Ancak mekanik doğa anlayışını doğuran bu yaklaşımın ne ölçüde varsayımsal hatta metafizik olduğu fark edilmemiştir. Bu bağlamda elektrik, manyetizma ve ısının arasındaki ilişkiyi, hepsini kapsayacak şekilde açıklayabilen mekanik bir sistemin kurulamadığını belirtmek gerekir. Optik tarihi bu konuda ideal bir örnek sunmaktadır. Yansıma ve kırılma fenomenleri Newton mekaniği ile tatmin edici bir şekilde açıklanırken girişim ve kutuplaşmanın optiğe dâhil olmasıyla Newton mekaniği yetersiz kalmış Huygens ve Eueler'in titreşim teorileri devreye girmiştir.[35]

---

[33] Hussain, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, "Friedrich Albert Lange".
[34] Ira Remsen, "Scientific Materialism", *Science* 3/59 (1896): 225.
[35] Remsen, "Scientific Materialism", 225.

Bilimin görevinin ölçülebilir nicelikler arasındaki ilişkileri keşfedip genel bir forma sokmak olduğu uzun zamandır bilinmektedir. Nitekim Julius von Mayer 1842'de doğal kuvvetlerin korunumunu, bugünkü terminolojiyle enerjinin farklı formlara dönüştüğünü kanıtlar. Mekanik evren tasavvuruna enerji gibi soyut bir kavram aracılığıyla alternatif bir anlayış geliştirmek ancak maddeyi enerjinin bir biçimi olarak tanımlamakla mümkün olacaktır.

Tüm bu gelişmelerden yola çıkarak Ostwald yakın zamana kadar madde ve kuvvet ile temsil edilen fenomenlerin artık enerji kavramıyla açıklanabildiğini, madde ve kuvvet kalıplarına sıkışmış bilimde büyük bir kırılma noktası yaşandığını ifade eder. Doğal fenomenleri enerji kavramı ile incelemek bilime farklı bir nesnellik boyutundan yaklaşma özgürlüğü katacaktır. Ancak enerjinin bilimin keşfettiği son gerçeklik olmayacağını da unutmamak gerekir.[36]

Ostwald'ın 1895'te gerçekleştirdiği bu konuşma 1800'lerin sonlarına gelindiğinde bilimsel materyalizmin Batı'da hâkimiyetini kaybettiğini ve bilimin odağının madde ve kuvvetten enerjiye kaydığını göstermektedir. Aynı yıllarda Osmanlı entelektüel çevrelerinde ise bilimsel materyalizm yeni tanınmakta olup kelâm âlimlerinin materyalizme enerji konsepti üzerinden eleştiri getirmesi 1914 yılında Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* eseriyle olacaktır.

2.2. XIX. Yüzyıl Alman Bilimsel Materyalizmi

XIX. yüzyılın ilk yarısı tamamlandığında Alman düşünce dünyasında Hegel idealizmi hakim paradigma olma özelliğini kaybetmiş ve bu düşüşe paralel olarak doğa bilimlerini merkezine alan yeni bir felsefe akımı ortaya çıkmıştır. Feuerbach'ın temellerini atıp Vogt, Moleschott, Büchner ve Czolbe'nin temsilcisi olduğu bu akım idealizme getirdiği eleştiriler ile dikkat çeker. Bilginin edinilmesinin ampirik gözleme dayalı olduğunu iddia eden bilimsel materyalistler duyuların yegane bilgi kaynağı olduğunu savunmuşlardır. [37]

Alman bilimsel materyalizminin izleri geriye doğru sürüldüğünde bu felsefi sistemin kurucu figürü olarak Feuerbach ile karşılaşılır. Feuerbach 1841'de yayımladığı

[36] Remsen, "Scientific Materialism", 226.
[37] Edgar, "The Physiology of the Sense Organs", 104.

Hıristiyanlığın Özü eserindeki dine ve teolojiye yönelttiği radikal eleştirilerle dikkat çeker. Feuerbach'a göre "İnsan, tanrıyı kendi suretinde ve insan doğasının ezoterik bir anlayışı olarak yaratmıştır." Dinin insanın istek ve ihtiyaçlarının somutlaştırılmış bir yansıması olarak ortaya çıktığını savunan Feuerbach'ın antropoloji temelli felsefi sistemi Hegel idealizmi karşısında etkili olur. Feuerbach'ın felsefesi kilisenin otoritesini ve maddesel evrenin yaratma sonucunda oluştuğunu öne süren idealistik felsefeleri doğrudan hedef alır. Feuerbach'ın kilise ve otorite karşıtı tavrı Vogt, Moleschott ve Büchner gibi bilimsel materyalistlerin o dönemki politik duruşlarına uygun olmakla birlikte Feuerbach'ın bu isimler gibi doğa bilimcisi veya indirgemeci materyalist olmadığının altını çizmek gerekmektedir.[38]

Feuerbach felsefi sistemini ilk düşüncem Tanrı, ikinci akıl, sonuncu insan oldu sözleriyle özetler. Bu aşamalı sistem Comte'un toplumsal evrimi teolojik, metafizik ve pozitivist dönemler üzerinden anlatan üç hal yasasına benzerlik gösterir. İçinde bulundukları felsefi dönem yeni felsefe dönemidir ve yeni felsefede insan, parçası olduğu doğayla birlikte felsefenin en yüce konusudur. Bu nedenle fizyoloji temelli antropoloji evrensel bir bilimdir. Feuerbach insanbilime özel bir değer atfeden bu sözleriyle insanı doğadaki diğer canlılar ile aynı kategoriye indirgeme çabasındaki klasik materyalist çizgiden sapar fakat *Grundsaetze der Philosophie der Zukunft* (Geleceğin Felsefesinin İlkeleri) eserinde kullandığı "Ben duyusal bir varlığım ve beden benim varlığımın ta kendisidir." gibi materyalist çerçeve ile birebir örtüşen ifadeler, bilimsel materyalizmin felsefi temellerinin Feuerbach'a dayandığı iddiasını doğrulamaktadır.[39]

Bilimsel materyalistlerin ilk ve en bağımsız ismi olarak bilinen Karl Vogt 1833 yılında yükseköğrenimine Giessen Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde başlar. Tıp eğitimini geride bırakıp Almanya'nın en ünlü oyun yazarlarından biri olacak olan Ludwig Büchner'in abisi Georg Büchner ile birlikte burada anatomi dersleri alır. 1834 yazında Giessen Üniversitesi'ne Avrupa'da örneği olmayan bir kimya laboratuvarı kuran Justus von Liebig'in deneysel kimya derslerine katılır. Vogt'un analitik becerilerinden etkilenen Liebig eğitimini kimya alanında sürdürmesi için Vogt'u yönlendirir. Ancak Vogt 1835 yılında siyasi sebepler yüzünden Giessen'den ayrılıp İsviçre'ye gitmek zorunda kalır. Bern Üniversitesi'nin kimya alanında altyapısının yetersiz olması yüzünden burada

---

[38] Marx W. Wartofsky, *Scientific Materialism*, XVI.

[39] Lange, *Materyalizmin Tarihi*, 481-483.

çalışmalarını sürdüremez. Aynı üniversitede fizyoloji profesörü olan Gabriel Valentin (öl. 1883) Vogt'un organik kimyadaki araştırmalarını anatomi, zooloji ve fizyolojiye kaydırmasına yardımcı olur. Vogt 1839 yılında Bern Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde fizyoloji alanında doktorasını tamamlar.[40]

1839-1844 yılları arasında Neuchâtel Üniversitesi'nde Louis Aggasiz'in[41] (öl. 1873) asistanlığı görevini sürdürür. Vogt 1843'te buzullar hakkındaki ilk kitabını[42] yayımlar. Agassiz'in Harvard Üniversitesi'nden gelen doğa bilimleri profesörlüğü pozisyonunu kabul etmesi sonrasında Vogt asistanlığını bırakır ve sonraki üç yılını Paris'te geçirir.[43] Bu süreçte *Allgemeine Zeitung* için bilim yazarlığı yapar ve Paris'in önde gelen bilim adamlarının Fransız Bilimler Akademisi'ndeki derslerine katılır. Élie de Beaumont'un (öl. 1874) jeoloji derslerini yakından takip eder ve bu derslerden yola çıkarak 1846'da *Lehrbuch der Geologie* adlı jeoloji ders kitabını yazar. Eserinde jeolojik katastrofizm ve türlerin değişmezliğini savunur. Jeolojik katastrofizm yaklaşımı Agassiz'den etkiler içerse de Vogt Aggasiz'in aksine jeolojik katastrofizm lehine kullanılan teolojik açıklamaları kabul etmez. Üç yılda tamamlanan *Fizyoloji Mektupları*[44] eseri Vogt'un felsefesinin Fransız materyalizmi etkisinde şekillenişini yansıtma açısından oldukça önemlidir.[45] 1846'da yazdığı fizyoloji mektuplarında karşıtları tarafından da aleyhine çokça kullanılacak olan meşhur "Safra ile karaciğer, idrar ile böbrekler arasındaki irtibat tefekkür ile dimağ arasında aynen mevcuttur." analojisi yer alır.[46]

Vogt 1847'de Giessen Üniversitesi'ne zooloji profesörü olarak davet edildiğinde Ludwig Büchner tıp fakültesinden yeni mezun olmuştur.[47] Yazı hayatına 1848 devriminden çok önce başlamış olan Vogt'un devrim öncesi kariyerinin zirvesinde olması bilimsel materyalizmin yükselişini tamamıyla bu devrimin patlak vermesine bağlayan çağdaşlarını yanlışlamaktadır. 1852'de yayımladığı *Bilder aus dem*

---

40 Frederick Gregory, *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*, (Dordrecht: D. Reidel, 1977), 54-56.

41 Buzul aktivite ve soyu tükenmiş balıklar üzerine yürüttüğü çalışmalarla doğa bilimlerine devrim niteliğinde katkılar sunan İsviçre asıllı Amerikalı jeolog. 1832-1846 yılları arasında Neuchâtel Üniversitesi'nde doğa bilimleri profesörü olarak görev yapmıştır. ABD'deki doğa bilimleri eğitiminde gerçekleştirdiği reformlarla bilinmektedir. (David Starr Jordan, "Louis Agassiz" *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/biography/Louis-Agassiz/ (erişim 22.05.2021)).

42 Karl Vogt, *Im Gebirg und auf den Gletschern*, (Solothurn, 1843).

43 Gregory, *Scientific Materialism*, 56-58.

44 Karl Vogt, *Physiologische Briefe für Gebildete aller Stände*, (Stuttgart, 1845-1847).

45 Gregory, *Scientific Materialism*, 59-61.

46 Gregory, *Scientific Materialism*, 64.

47 Gregory, *Scientific Materialism*, 51.

Tierleben (Hayvansal Hayat Tabloları) kitabı Nice'de bulunan Akdeniz organizmaları üzerine yapılmış araştırmalara dayanmaktadır. Okuyucuya bilimsel nitelikte bilgi vermeyi amaçlamış olsa da öncelikli hedefi kilise ve devlet otoritesine boyun eğme eğiliminde olan bilim dünyasını uyandırmaktır.[48]

Heidelberg Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden mezun olan Jacob Moleschott yine aynı üniversitede 1847-1854 yılları arasında fizyoloji dersleri verir. 1850'de Moleschott'un ilk kitap uzunluğundaki bilimsel çalışması *Die Physiologie der Nahrungsmittel* (Besin Maddelerinin Fizyolojisi) yayımlanır. Biçimsel açıdan Vogt'un *Zoologische Briefe* eseriyle benzerlik gösteren çalışmada yiyeceklerin besin bileşimi ve vücudun bu besinlere gereksinimine dair detaylı bilgiler tablolar halinde sunulur. Moleschott *Die Physiologie der Nahrungsmittel* eserinde 1852'de yayınlayacağı başyapıtı *der Kreislauf*'un fikrî temellerini oluşturur. Moleschott Vogt'un izlerini takip ederek aynı yıl çalışmasının sonuçlarını daha popüler bir dille anlattığı *Die Lehre der Nahrungsmittel: Für das Volk*'u (Besin Maddeleri Dersi: Halk İçin) yayımlar. Bu eser İngilizce, Fransızca, Rusça gibi birçok dile tercüme edilir.[49] Moleschott zanaatkârlar ve düşünürlerin beslenme programlarındaki farklardan yola çıkarak mental aktivitenin de besin yani madde tüketimine bağlı olduğu sonucuna ulaşır. Moleschott'a göre düşünsel aktivitenin madde ile olan doğrudan ilişkisi madde ve kuvvetin birliğine işaret etmektedir.[50]

Moleschott'un 1852'de popüler bir dilde kaleme aldığı *der Kreislauf des Lebens*[51] (Yaşam Döngüsü) eserinin alt başlığı *Liebig'in Kimya Mektuplarına Fizyolojik Yanıtlar*'dır. Kitabının başlığında dönemin saygıdeğer ve meşhur bilim adamı Liebig'in ismini kullanması Moleschott'un fikirlerini büyük kitlelere ulaştırmasını kolaylaştırır. Eserine Liebig'e yazdığı açık bir mektupla başlar ve eserinde Liebig ile aynı fikirde olmadığı konulara değineceğinin altını çizer. *Der Kreislauf des Lebens* yaşamın, hareket halindeki maddenin dönüşümü olduğu fikri üzerine kuruludur. Yeryüzündeki bütün faaliyetlerin özünde elementlerin hareketi yani birleşmesi ve ayrılması yatmaktadır. Vücut kendini oluşturan maddesel parçaların durmaksızın

[48] Gregory, *Scientific Materialism*, 72.
[49] Gregory, *Scientific Materialism*, 87-88.
[50] Gregory, *Scientific Materialism*, 89.
[51] Jacob Moleschott, *der Kreislauf des Lebens Physiologische Antworten auf Liebig's Chemische Briefe*, 1852.

değişimine rağmen formunu ve genel bileşimini korursa bu faaliyetler yaşam adını alır.[52]

Bilimsel materyalizmi popülerleştiren isim olarak da bilinen Ludwig Büchner Giessen Üniversitesi Tıp Fakültesi'nden 1848 yılında mezun olur. Sonrasında Strazburg Üniversitesi, Würzburg Üniversitesi ve Viyana Üniversitesi'nde de çalışmalarda bulunan Büchner Würzburg'da modern patalojinin kurucusu Rudolf Virchow'la çalışır. 1852'de Tübingen Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim görevlisi olur. Burada görev yaptığı sırada yayımladığı *Madde ve Kuvvet* (1855) eserinde bilimsel materyalizmi okuyucuya, felsefe dilinin alışılagelmiş karmaşıklığından sıyırarak yalın bir halde sunar. On yedi dile çevrilen *Madde ve Kuvvet* "materyalizmin İncil'i" olarak anılır. Felsefesinin ontolojik temeline madde ve kuvveti yerleştiren Büchner pozitif bilimlerdeki metodolojinin doğa olaylarını açıklamada en isabetli yöntem olduğunu savunur.[53] Büchner varlığın ilk kategorisi tözün, maddesel olduğunu öne sürerek yalnızca ampirik gözleme dayalı bir doğa felsefesi ortaya koyar ve doğal fenomenlerin tecrübeyle açıklanabileceği iddiasıyla metafiziğe dayalı evren tasavvurlarını bütünüyle ortadan kaldırmayı hedefler.[54]

XIX. yüzyıl Almanya'sındaki bilimsel materyalistlerin sadece bilim adamı veya filozof değil aynı zamanda belirli bir ideoloji doğrultusunda hareket eden kişiler olduğunu belirtmek gerekir. Feuerbach'ın nesnel hakikati merkezine alan ahlak felsefesi, bilimsel materyalistlerin felsefi yaklaşımlarını da büyük ölçüde etkilemiştir. Eserlerinde bilimsel meseleler dışında din, ahlak, Tanrı gibi konulara da sıklıkla rastlanılan bilimsel materyalistlerin Feuerbach'ın yeni din anlayışını benimsemeleri, geleneksel din anlayışının iptalinde oluşan manevi boşluğu doldurabileceklerine inanmalarını sağlamıştır.[55]

Bilimsel materyalistlerin hem kendi dönemlerinde hem de sonrasında bu kadar tartışılmasının ardında materyalizmden ziyade onun kaçınılmaz bir sonucu olan ateizm vardır. Dieter Wittich (öl. 2011) bu durumu "Vogt, Moleschott ve Büchner'in en büyük başarıları ateizmi popülerleştirmeleridir." şeklinde ifade eder. Bilimsel materyalistler diyalektik materyalizmin geliştiği bir coğrafyada metafizik konulardaki

---

52 Gregory, *Scientific Materialism*, 92-93.
53 Edgar, "The Physiology of the Sense Organs", 104.
54 Gregory, *Scientific Materialism*, 106.
55 Gregory, *Scientific Materialism*, 213.

kaba materyalistik tutumları ile ağır eleştirilere maruz kalsalar da teizmi bu kadar açık bir şekilde hedef almaları din-bilim ilişkisinin tarihsel sürecini belirleyici olmuştur.[56]

2.3. Osmanlı Düşüncesinde Materyalizm

Materyalizm, pozitivizm ve sosyal Darwinizm gibi batı kaynaklı felsefi akımların Osmanlı fikir dünyasına girişi Tanzimat ile gerçekleşmiş, II. Meşrutiyet'in özgürlükçü atmosferinde bu fikir hareketleri yaygınlaşma ortamı bulmuştur. Osmanlı'nın son dönemi olarak adlandırılan bu dönemde Osmanlı entelektüellerinde bilime yaklaşım noktasında iki farklı kutup dikkat çeker. Bir tarafta şer'î ilimlerin ön planda olduğu İslam kültür dünyasının geleneksel bilim anlayışını benimseyen yaklaşım, diğer tarafta ise deneysel bilimlerin öncelendiği Batı tesirindeki pozitivist anlayış hüküm sürmektedir.[57]

Batı'ya giden talebe ve diplomatlar ulema sınıfının müfredatında akli ilimlerin dinî ilimlerin gölgesinde kaldığını, hâlihazırda var olan müfredatın güncellenmesi gerektiğini ve eğitimde bir reform ihtiyacının hâsıl olduğunu savunmaktaydı. Medreselerdeki eğitimin Batı'ya kıyasla geri kalmışlığı ve medrese sistemindeki içsel yapının deforme oluşu o dönem için klasikleşen bir eleştiri gibi gözükse de matbaanın Osmanlı'da kuruluşunun Batı'dan üç asır sonra olması çağın bilimsel gelişmelerini takip noktasında imparatorluğun yetersizliğini doğrulamaktadır.[58]

Paris seferinde matbaaları gezen Mehmed Said Paşa (öl. 1761) kısa sürede binlerce eserin basılmasına olanak sağlayan bu sistemden oldukça etkilenir. İstanbul'a dönüşünde İbrahim Müteferrika (öl. 1747) ile bir araya gelip Osmanlı'daki ilk Türk matbaasını kurmak için gerekli mercilere başvurmayı kararlaştırırlar. İbrahim Müteferrika 1726 yılında dönemin sadrazamı İbrahim Paşa'ya sunmak için kaleme aldığı "Vesîletü't-Tıbâ'a" adlı risalede el yazması eserlerdeki yazım yanlışlarının çokluğuna, medreselerdeki öğrenciler için kitap sayısının yetersizliğine ve doğal afet gibi durumlarda yok olan yazma eserlerin bir başka nüshasını bulmadaki zorluğa vurgu yaparak matbaanın Osmanlı ilim camiası için ne denli elzem olduğunun altını çizer.[59] İbrahim Paşa'nın onayıyla Müteferrika Matbaası Mehmed Said Efendi ve İbrahim

[56] Gregory, *Scientific Materialism*, 213-214.
[57] Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 57.
[58] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 66-69.
[59] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 69.

Müteferrika ortaklığında 1727 yılında İstanbul'da kurulur. Müteferrika Matbaası'nda basılan ilk eser *Vankulu Lügatı* olup felsefe, tarih, coğrafya, tıp, fizik ve astronomi alanlarından birçok eserin baskısı yapılmış ancak dinî içerikli eserlerin basılmaması yönünde dikkat çeken bir karar alınmıştır. [60]

Tanzimat Fermanı'nın ilanı sonrasında Osmanlı aydınları Batı ile yoğun bir etkileşim sürecine girer ve reformist uygulamalar devlet eli ile resmî bir şekilde yapılmaya başlanır. Batılılaşma süreci olarak bilinin bu dönemde açılan modern eğitim kurumları ve Avrupa'ya eğitime giden öğrencilerin materyalist fikirlerle geri dönüşleri materyalizmin Osmanlı fikir dünyasına girişine zemin hazırlayan dinamiklerdendir.[61] İskoçyalı gezgin ve tarihçi Charles MacFarlane (öl. 1858) II. Mahmut döneminde Batı tarzında kurulan Galatasaray Mekteb-i Tıbbiye ziyareti sonrasında izlenimlerini şu sözlerle aktarır: "Uzun zamandır bu kadar açıktan materyalizm eserlerinin toplandığı bir koleksiyon görmemiştim."[62] MacFarlane anatomi dersinde kadavraları inceleyen Müslüman öğrencilerden birine "Bu dininizin karşı olduğu bir şey değil mi?" sorusunu yöneltir ve karşılığında "Galatasaray din aramak için gelinen bir yer değildir." cevabını alır.[63] 1800'lerin sonlarına gelindiğinde batılılaşma etkisindeki Osmanlı kütüphanelerinde dinî eserler ile fen eserleri yan yana durur olmaktan çıkmış, gelenek ve moderni bağdaştırmaya çalışan ilim adamı profilinden din ile bilimi uyuşamaz gören katı pozitivist aydın profiline doğru bir dönüşüm gerçekleşmiştir.[64]

Yurt dışına eğitime giden öğrencilerin çoğunluğunun Fransa'da bulunması Osmanlı'daki Batı tesirinin daha çok Fransız düşünürler ve onların pozitivist fikirleri üzerinden gerçekleşmesine neden olur. Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nden Şinasi (öl. 1871) katı pozitivist görüşleri ile tanınan Renan (öl. 1892) ile sıkı bir irtibat halindedir ve Şinasi'nin kaleme aldığı eserlerde pozitivizm etkisi açık bir şekilde hissedilir.[65] Yeni Osmanlıların II. Abdülhamid tarafından sürgün edilmesiyle onların eserlerini okuyup fikirlerinden etkilenen gençler İttihat ve Terakki Cemiyeti adı altında benzer

[60] Kemal Beydilli, "Müteferrika Matbaası", *DİA*, 2019, EK-2/341.
[61] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 73.
[62] "It was long since I had seen such a collection of downright materialism" (Charles MacFarlane, *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into State of That Country Vol 2*, (Philadelphia: T. K. and P. G. Printers, 1850), 167).
[63] MacFarlane, *Turkey and Its Destiny*, 165.
[64] M. Şükrü Hanioğlu, "İkinci Meşrutiyet Garpçılığı ve Dinde Reform" (TÜBA 53. Genel Akademi Konferansında sunulan bildiri, The Green Park Ankara, Ankara, 04.07.2018).
[65] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 73-74.

bir yapılanma oluştururlar.[66] Mekteb-i Tıbbiye'de talebe olan İbrahim Temo, Abdullah Cevdet, İshak Sukuti ve Mehmed Reşid tarafından 1889'da kurulan Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti II. Meşrutiyet'in ilânına kadarki süreçte muhalefetin ana sesi olur. Bu muhalif hareketin temellerinin biyolojik materyalizm fikrinin hâkim olduğu Tıbbiye'de atılması, modern eğitim kurumlarında yetişen gençlerin o dönemki mevcut zihniyetle değer uyuşmazlığının tabii bir sonucu olarak değerlendirilmektedir.[67]

Avrupa'da Jön Türkler olarak tanınan İttihad ve Terakki Cemiyeti mensupları tabiat kanunlarının toplumsal yapıya da uygulanabilirliğini öne sürüp içtimai problemlerin modern bilimin ışığında çözümünün mümkün olduğunu iddia ederler. Bu bağlamda kendilerini "içtimai tabip" olarak nitelendirmeleri Mekteb-i Tıbbiye'de temelleri atılan bu yapının hastalanmış toplumu iyileştirme vazifesini de kendilerine yüklediklerini göstermektedir.[68] Osmanlı'nın son döneminde içinde bulunduğu siyasi ve toplumsal çıkmazları modernleşme sorununa indirgeyen Jön Türklerin faaliyet ajandası da bu çerçevede belirlenir. Halkı müttefikleri konumuna çekebilmek için kurdukları basın-yayın organlarından telkinlerde bulunup, eğitim yoluyla gerçekleşecek bir modernleşme hareketi planlarlar. Halk bu telkinler neticesinde istibdada başkaldırının, canı tehlikede olan bir hayvanın kendi nefsini müdafaası kadar zaruri olduğunu elbette idrak edecekti. Ancak Jön Türkler halktan bekledikleri desteği almak bir yana dinsizlikle dahi suçlanmışlardır. Halkın çağrılarını karşılıksız bırakması, Jön Türklerin bilimin dinin toplumsallık işlevini dolduramadığını anlamalarına ve metot değişikliğine gitmelerine neden olur. Artık önlerinde iki seçenek vardır. Ya temeli bilime dayanan ve din yerine geçme iddiasında olan bir teori benimseyecekler ya da dinin toplumsal alanda varlığını sürdürmesini kabulleneceklerdir.[69]

İttihad ve Terakki'nin kurucularından Abdullah Cevdet'in aşağıda verilen ifadeleri Jön Türklerin din-bilim geriliminde elitist bir yaklaşım sergilediklerini göstermektedir:

> Din avamın ilmidir, ilim havasın dinidir; havasın dini olan ilim la yenkati' genişliyor, yükseliyorken avamın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi ilme mevazi ve mehazi olarak telakki ve tevsi' etmemesi âlem-i İslam'ın ve Türkiye'nin maraz-ı aslîsidir.

---

[66] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 77.
[67] M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1989), 173-174.
[68] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, 605-607.
[69] Hanioğlu, *İttihad ve Terakki Cemiyeti*, 608-613.

> Bu hastalığın ilacı bendenizce dine kıymet-i ilmiyye, ilme kudret-i diniyye ifade etmektir.[70]

Unutmamak gerekir ki Jön Türklerin benimsediği değerler Yeni Türkiye'nin inşası sürecinde de son derece etkili olmuştur.[71] Mustafa Kemal'in Abdullah Cevdet'e "Hep yazdıklarınızı, söylediklerinizi yaptım"[72] minvalindeki sözleri, Kılıçzade Hakkı Bey'in *İctihad* dergisinde yayımladığı reform projelerinin Erken Cumhuriyet Dönemi'nde gerçekleştirilen inkılaplarla neredeyse birebir örtüşmesi bu etkinin ne denli kuvvetli olduğunu gözler önüne sermektedir.[73]

2.3.1. Materyalizmin Osmanlı'ya Girişinde Rol Alan Kuruluş ve Yayınlar

Osmanlı aydınının materyalizm fikri ile ilk karşılaşması Batı'ya düzenlenen seyahatler neticesinde gerçekleşmiş olsa da materyalizmin felsefî bir fikir olarak Osmanlı'da yaygınlaşmasında o dönemde aktif olan yayın kuruluşları ve bu kuruluşlara bağlı olarak sürdürülen basın-yayın faaliyetleri önemli bir role sahiptir. Özellikle II. Meşrutiyet'in ilânından sonra oluşan fikrî serbestlik ortamında bu faaliyetler hız kazanmış birçok çeviri eser, mecmua ve gazete yayımlanmıştır.[74]

Materyalizmin yayılmasına zemin hazırlayan yayın faaliyetlerinden belki de en önemlisi, felsefe alanında Batılı yazarlara ait eserlerin çevirileridir. Münif Paşa (öl. 1910) Fransız düşünürler Fénélon (öl. 1715), Fontenelle (öl. 1757) ve Voltaire'den (öl. 1778) bazı bölümleri seçip *Muhaverat-ı Hikemiyye*[75] adıyla yayımlayarak 1859'da ilk felsefî çeviri çalışmasına imza atmıştır. Sonrasında Namık Kemâl (öl. 1888) ve Ziyâ Paşa (öl. 1880) Rousseau'dan (öl. 1778), Nâhid (öl. [?]) Ernest Renan'dan (öl. 1892), Dr. Abdullah Cevdet (öl. 1932) Gustave Le Bon (öl. 1931) ve Dozy'den (öl. 1883), Ahmed Nebil (öl. 1945) ve Baha Tevfik (öl. 1914) ise Nietzsche (öl. 1900), Ernst Haeckel (öl. 1919) ve Büchner'den (öl. 1899) tercümeler yapmıştır.[76]

---

[70] Abdullah Cevdet, "Şehzâde Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat", *İctihad* 4/57 (1329): 1257.
[71] Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, (USA: Oxford University Press, 2001), 267-268.
[72] Şerafettin Turan, *Mustafa Kemâl Atatürk-Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*, (Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018), 72.
[73] M. Şükrü Hanioğlu, "İkinci Meşrutiyet Garpçılığı ve Dinde Reform", (TÜBA 53. Genel Akademi Konferansında sunulan bildiri, The Green Park Ankara, Ankara, 04.07.2018).
[74] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 87.
[75] Münif Efendi, *Muhaverat-ı Hikemiyye* (Felsefe Konuşmaları), 1859. Eser o dönemin Osmanlı aydınlarının ilgisini çeken aklın üstünlüğü, eğitimin önemi, aydınlanma gibi bahislerden oluşan bir antolojidir. (Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012), 268).
[76] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 87-89.

1850’lerden 1920’lere kadar Batılı kaynakların tercüme faaliyetleri yoğun bir şekilde sürdürülmüş ve bu çeviriler aracılığıyla pozitivizm, materyalizm ve Darwinizm gibi felsefi fikirler okuryazar kişiler arasında yayılma imkânı bulmuştur. Yukarıda bahsi geçen çeviri faaliyetlerinin özgün düşünce üretiminde bir basamak işlevi gördüğü sonrasında yayımlanan eserlerin zenginliğinden de anlaşılmaktadır.[77] Bu dönemde felsefe ve edebiyat alanında faaliyet gösteren kuruluşlar Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İctihad Kütüphanesi ve Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi’dir.

1861’de Münif Paşa tarafından kurulan Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye bilim ve fennin Türk toplumunda yayılması gayesiyle *Mecmûa-i Fünûn*’u neşreder. Dergide fizik, kimya, biyoloji, jeoloji gibi Türk okurunun aşina olmadığı pozitif ilimler tanıtılmış ve bu bilimlerin sahip olduğu terminolojiye Osmanlıca karşılık bulunmaya çalışılarak oldukça kıymetli bir kavramsallaştırma hareketi yürütülmüştür. Okuyanların rahatlıkla anlayabileceği sadelikte bir yazı dili tercih edilmiş bu sayede geniş kitlelere ulaşılmıştır.[78] Münif Paşa mecmuanın ilk sayısında kaleme aldığı “Mukayese-i İlm ü Cehl”[79] yazısında, Batılı toplumların diğer toplumlara karşı üstünlüklerini bilimsel bilgiye sahip olmalarına dayandırarak çağdaş ilimlerin önemini vurgular. Diğer bir yazısında jeoloji bilimini tanıtıp arzın meydana gelişini jeolojik bulgular üzerinden izah etmeye çalışan Münif Paşa’nın pozitivist düşünceye yakınlığı yazılarından anlaşılmaktadır. Mecmuada insanın kökenine dair Darwinist bakışı yansıtan yazılar da bulunur. Hayrullah Efendi’nin “İnsanın Sath-ı Arzda Sûret-i Tekessürü ve İntişârı” başlıklı yazısı buna örnek teşkil eder. *Mecmûa-i Fünûn* dergisinde yayımlanmış pozitif bilimleri esas alan bu yazılar materyalizmin fikrî altyapısının oluşmasında etkili olmuştur. [80]

Türk edebiyatının yenilenerek batılı bir nitelik edinme süreci Edebiyât-ı Cedîde dönemi olarak adlandırılır. Edebiyattaki modernleşme hareketini destekleyenler Recâizâde Ekrem öncülüğünde *Servet-i Fünûn*[81] çatısı altında toplanmıştır. 1891-1944 yılları arasında faaliyet gösteren dergide Avrupa’daki fennî ve teknolojik gelişmelerden bahseden yazıların yanı sıra pozitivizm, materyalizm ve natüralizm savunucusu filozofları tanıtan yazılar da yayımlanır. Pozitivist Renan’a yer verilen

[77] Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi*, 90.
[78] Abdullah Uçman, “Mecmûa-i Fünûn”, *DİA,* 2003, 28/270-271.
[79] Münif Paşa, “Mukayese-i İlm ü Cehl”, *Mecmua-i Fünun* 1/1 (1279), 21-35.
[80] Akgün, *Materyalizmin Türkiye’ye Girişi*, 92-97.
[81] Detaylı bilgi için bk. İsmail Parlatır, “Servet-i Fünûn”, *DİA*, 2009, 36/573-575.

sayıda bilim ve fennin doğaya uygulanmasıyla bilim dışı olan her şeyin sonlanacağına yapılan vurgu dikkate değerdir.[82]

Batı kökenli felsefi fikirlerin ülkede yayılmasında etkili olan bir diğer kuruluş İctihad Kütüphanesi ve Abdullah Cevdet'in vefatına kadar otuz sene boyunca kesintisiz yayımlanan *İctihad*[83] dergisidir. Abdullah Cevdet Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inden yaptığı çevirileri *Fizyolociya-i Tefekkür* adıyla ve yine Büchner'e ait *Natur und Geist* adlı eseri *Goril* adıyla neşreder. "Vicdan" makalesinde Büchner'in vicdan anlayışı ele alınır ve vicdanın spritüalistler tarafından saf metafizik bir varlık olarak tanımlanıyor oluşu reddedilir.[84] "Tefekkür" başlıklı makalesinde düşüncenin vicdan gibi maddi bir öze dayandığını belirtir. Karl Vogt'a ait meşhur "Safra ile karaciğer, idrar ile böbrekler arasındaki irtibat tefekkür ile dimağ arasında aynen mevcuttur." ifadesi ve Büchner'in "Nasıl ki karaciğer yoksa safra üretilemez, beynin olmadığı durumda da düşüncenin varlığından bahsetmek mümkün değildir." çıkarımı da bu makalede yer alır.[85] Celal Nuri'nin kaleme aldığı "İslâm'da Vücub-i Teceddüd" adlı makalede son asırlarda İslâm medeniyetine hâkim olan yeniliğe kapalı ve tutucu yaklaşım şiddetle tenkit edilerek bilim, fen, hukuk, edebiyat ve sanatta kökten bir yenilenme ihtiyacının hâsıl olduğuna değinilir.[86] Batı'nın ilerlemesini sağlayan düşünsel hareketleri Türk okura ulaştırmayı amaç edinmiş bir yayın organı olan *İctihad* mecmuasında materyalizmi ve Darwinizmi savunan yazılar sistemli bir şekilde yayımlanmıştır.[87]

Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi 1910 yılında Baha Tevfik ve yakın arkadaşı Ahmed Nebil tarafından kurulmuştur. Kuruluşun yazar kadrosu başta Baha Tevfik olmak üzere Ahmed Nebil, Memduh Süleyman, Naci Fikret gibi isimlerden oluşur. Türkiye'de bir ilk olma gayesi taşıyan felsefe kütüphanesinden felsefe eserlerinin yanı sıra *Piyano*, *Yirminci Asırda Zekâ ve Felsefe* mecmuaları da yayımlanmıştır.[88] Baha Tevfik 1913 yılında yayımlanmaya başlayan *Felsefe Mecmuası*'nın ilk sayısında ülkemizin felsefe duygusundan yoksun olduğunu bu sebeple amaçlarının bir felsefe dili kurmak olduğunu belirtir. Mecmuada bilimsel ve felsefi yazılar yayımlanmış,

---

[82] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 99-100.
[83] Detaylı bilgi için bk. Nazım H. Polat, "İctihad", *DİA*, 2000, 21/446-448.
[84] Ludwig Büchner, "Vicdan", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, 3/28 (1911): 802.
[85] Ludwig Büchner, "Tefekkür", çev. Abdullah Cevdet, *İctihad*, 3/29 (1911): 814.
[86] Celal Nuri İleri, "İslâm'da Vücub-i Teceddüd", *İctihad* 3/39 (1327): 970-973.
[87] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*, 109-113.
[88] Abdullah Uçman, "Baha Tevfik", *DİA*,1991, 4/452.

materyalist dünya görüşü sistemli bir şekilde savunularak genç okurların düşünce yapısına tesir etmek hedeflenmiştir.[89]

2.3.2. Materyalizmin Osmanlı Düşüncesinde Öne Çıkan Temsilcileri

Materyalist düşüncenin Türk okurlarına ulaştırılmasına katkı sağlayan birçok fikir adamı bulunur ancak Beşir Fuad, Baha Tevfik ve Abdullah Cevdet materyalizmin Türkiye'de yayılması adına yaptıkları faaliyetlerle bir adım öne çıkmaktadır. Materyalist felsefenin Türk okuruna tanıtılmasında kurumsal faaliyetler kadar şahsi faaliyetlerin de ne kadar önemli olduğunu belirtmek adına bu isimlere değinmek yararlı olacaktır.

2.3.2.1. Beşir Fuad (1852[?]-1887)

Doğum tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamakla birlikte ölümünde otuz dört veya otuz beş yaşlarında olmasından yola çıkarak 1852-1853 yıllarında doğmuş olduğu tahmin edilir. İlköğrenimini Fatih Rüştiyesi'nde tamamlayan Beşir Fuad Arapça ve Farsça bilmesine rağmen dinî ilimlere ilgi duymayıp, 1871'de Harbiye Mektebi'ne kaydolur. 1873'te Harbiye'den mezun olduktan sonra Sultan Abdülaziz'in yaverliğine tayin edilir. 1875-1876 yıllarında Sırp muharebelerine, 1877-1878'de Rus harbine gönüllü olarak katılıp, Girit ayaklanmasına karşı fiilen görev alır. Girit'te bulunduğu dönemde Almanca ve İngilizceyi iyi derecede öğrenir. 1881-1882 arasında İstanbul'da kolağası rütbesinde asker olarak görev alır.[90] Bu dönemde yoğun bir şekilde tercüme faaliyetlerinde bulunup çeşitli mecmualarda makaleler yazan Beşir Fuad'ın yazın hayatı *Cerîde-i Havâdis*'in[91] başmuharrirliği görevi de eklenince ağırlaşmış ve askerlik vazifesinden istifa etmesi gerekmiştir. Ahmed Midhat bu konuda Beşir Fuad'la aralarında geçen konuşmayı şu şekilde aktarır: "Vaktini neşriyata ayırmak için mesleğini değiştirme isteğinde bulunduğunda, bu istekten vazgeçmesi ve askerlik rütbesini koruması için pek çok çalıştım. Pek çok sözler söyledim. Kar etmedi. "Devlet ne zaman muharebede olursa gönüllü yazılarak askerlik vazifemi ifa edebilirim. Şimdi

---

[89] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 331.
[90] M. Orhan Okay, *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*, (İstanbul: Hareket Yayınları, 1969), 40-42.
[91] *Vekâyi-i Mısriyye* ve *Takvîm-i Vekâyi*'den sonra Türkçe neşredilen üçüncü gazetedir. (Ziyad Ebüzziya, "Cerîde-i Havâdis", *DİA*, 1993, 7/406).

hâl-i sulh ve müsâlemette kılıcımla değil kalemimle hizmet edeceğim." diyerek kararından vazgeçmek niyetinde olmadığını kesin bir dille ifade etti."[92]

Beşir Fuad'ın *Envâr-ı Zekâ*, *Hâver* ve *Güneş* mecmualarında telif ve tercüme olmak üzere birçok yazısı yayımlanır. *Envâr-ı Zekâ*'da ilk yazısı haricinde bütün yazıları tercüme olup Almancadan çevirdiği kalbin çalışma sisteminin mekanikliğini anlatan *Kalb* isimli uzun makale, santimantalizm karşısında fizyolojinin gerçekliğine ilk defa vurgu yapması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. 1884 yılı Nisan-Mayıs aylarında yayımlanan İzmirli Ubeydullah'ın imtiyaz sahibi olduğu *Hâver* mecmuasında hem edebi hem fenni makaleler yayınlanarak sadece müspet ilimlere ilgisi olanlara değil edebiyata meraklılara da ulaşmak amaçlanır. Bu sebeple derginin yazar kadrosu zengin tutulmuş ve Beşir Fuad'a muhalif fikirli kimseler de kadroya dâhil edilir. Dergide pozitivist ve bilimsel çizginin dışına çıkan metafizik bahislerin çoğalmasıyla yazar kadrosu arasında anlaşmazlıklar çıkar ve derginin yayımının durdurulması kararlaştırılır. Dönemin aydınları sadece dört sayı yayımlanan *Hâver* mecmuasından "gençlerin ufkunu açacak" nitelikte bir yayın olarak bahsederler.[93]

1884 yılının Ağustos ayında Beşir Fuad'ın imtiyaz sahibi olarak yayımlamaya başladığı *Güneş* mecmuasında sadece müspet ilimleri konu edinen yazılar kaleme alınır. Derginin mukaddimesinde yayım amacı "Osmanlı gençlerini çağın bilimsel gelişmelerinden haberdar etmek" olarak belirtilir. On iki sayı yayımlanan mecmuanın maddi imkânsızlıklardan ötürü neşri sürdürülemez.[94] Beşir Fuad *Güneş*'te Jean Massé'ye ait fizyoloji bahislerini tercüme edip bir dizi olarak yayımlar. Bu tefrika hayatın bütününü mekanik prensipler üzerinden açıkladığı *Beşer* adlı eserine de temel oluşturacaktır. *Güneş* mecmuası pozitivist ve materyalist öğretiyi popülerleştirerek telkin etme noktasında dönemin ilk örneklerinden olarak kabul edilir.[95]

Beşir Fuad başyazarlığına getirildiği *Cerîde-i Havâdis*'in kapatılması sonrasında köşe yazılarını hayatının sonuna kadar *Tercümân-ı Hakikat* ve *Sâadet* gazetelerinde yazmayı sürdürür. Almanca, Fransızca ve İngilizceyi bu dillerden çeviri yapacak derecede iyi bilen Beşir Fuad dil öğrenimi ile ilgili metot kitapları da neşreder. 1885 yılında Emile Otto'nun dilbilgisi alanındaki eserlerini *Miftâh-ı Bedreka-i Lisan-ı*

[92] Okay, *Beşir Fuad*, 43.
[93] Okay, *Beşir Fuad*, 48-50.
[94] Okay, *Beşir Fuad*, 51.
[95] M. Orhan Okay, "Güneş", *DİA*, 1996, 14/297.

Fransevi (İstanbul: Araks Matbaası, 1302), *Almanca Muallimi* (İstanbul, 1303) ve *İngilizce Muallimi* (İstanbul, 1303) adıyla tercüme eder.[96] Batı dillerine olan vukufunun yanı sıra felsefe ve pozitif bilimlerdeki derin bilgisi döneminin öne çıkan şahsiyetlerinden biri olmasını sağlar. Yazılarında materyalist ve pozitivist düşünürlerden övgü ile bahsetmesi benzer bir dünya görüşünü benimsediğini doğrulamaktadır.[97]

Birçok yazısında açıktan ve örtülü bir şekilde Büchner'in görüşlerine atıfta bulunan Beşir Fuad'ın materyalist fikirlerinin kaynağı olarak Büchner'i işaret etmek yanlış olmayacaktır. Muallim Naci ile edebi meseleler üzerine yazışmalarından oluşan *İntikad* adlı eserde yer alan "*Madde* ve *kuvvet*! Şu iki kelimenin hâiz olduğu önemi takdir edebilmek için o nam ile zuhur eden bir kitabın âlem-i felsefece bir tarih-i teceddüt teşkil eylediğini beyan etmek kâfidir." ifadesinden Beşir Fuad'ın *Madde ve Kuvvet* eserinden ve eserin felsefe alanında yarattığı derin etkiden haberdar olduğu anlaşılmaktadır. *Madde ve Kuvvet*'in Beşir Fuad'a ait bir çevirisi olduğundan bahsedilse de kaynaklarda basılı olarak böyle bir eser yer almamaktadır. Dönemin şartlarından ötürü tercümeyi bastırmaktan imtina etmiş olması muhtemeldir.[98]

5 Şubat 1887'de atardamarlarını keserek intihar etmiş son anlarında vücudunda meydana gelen değişiklikleri yazıya aktarmıştır. Annesi gibi cinnet geçirmekten korkması veya yazı hayatındaki yoğun tartışma ortamının üzerinde yarattığı baskılar onu intihara iten sebepler olarak ileri sürülse de bir süredir intiharını planladığı bıraktığı notlardan anlaşılmaktadır.[99] Bedeninin tıp öğrencilerinin faydalanması adına teşrihhaneye bağışlanmasını şu sözlerle vasiyet eder: "Hayatımda fenne hizmet eylediğim gibi cenazemin de o yola hadim olmasını arzu eylediğimden cenazemi teşrih olunmak üzere teberrüan Mekteb-i Tıbbiye'ye terkeyledim." Yaşamını pozitif bilimlere hizmete adamış biri olan Beşir Fuad'ın intihar anlarında ve sonrasında da yine en büyük önceliği bilime faydalı olmaktır.[100] Beşir Fuad'ın pozitivist ve materyalist fikirleri bilhassa Abdullah Cevdet, Baha Tevfik ve Ahmed Nebil üzerinde

---

[96] Okay, *Beşir Fuad*, 48.
[97] M. Orhan Okay, "Beşir Fuad", *DİA*, 1992, 6/5.
[98] Okay, *Beşir Fuad*, 184-185.
[99] Okay, *Beşir Fuad*, 80-81.
[100] Okay, *Beşir Fuad*, 93.

etkili olmuş, bu isimler ortaya koydukları çalışmalarla Beşir Fuad'ın felsefi çizgisini sürdürmüşlerdir.[101]

2.3.2.2. Baha Tevfik (1881-1914)

Baha Tevfik 1881'de İzmir'de doğmuştur. İlk ve orta öğrenimini İzmir'de, yükseköğrenimini ise İstanbul'da tamamlar. Kısa bir süre memurluk ve kâtiplik yapar. Sonrasında Rehber-i İttihâd-ı Osmani Mektebi'nde felsefe muallimliği yapmaya başlar ve vefatına kadar bu görevi sürdürür. Yazı hayatına İzmir'de başlamış 31 Mart Vakası'nı takiben İstanbul'a gelip yazı faaliyetlerini burada yürütmüştür. 1910'da Ahmed Nebil ile Teceddüd-i İlmî ve Felsefî Kütüphanesi'ni kurup altı yedi sene gibi oldukça kısa bir sürede telif ve tercüme olmak üzere birçok eser yayımlamış, yazılarını bizzat kendi yazdığı Türkiye'nin ilk felsefe dergisi olan *Felsefe Mecmuası*'nı çıkartmıştır. Çalışmalarını daha çok felsefe ekseninde yoğunlaştıran Baha Tevfik 1914 yılında genç bir yaşta vefat etmiştir.[102]

Doğu ve Batı'yı uzlaştırmaya çalışan aydın profilinin aksine sadece Batılı kaynaklardan beslenen Baha Tevfik çağdaşlarından bu yönüyle ayrışmaktadır. Baha Tevfik Batı'nın üstünlüğünün felsefeleri ile paralel olduğunu, filozofların aynı zamanda âlim vasfına da sahip olması gerektiğini vurgular. Baha Tevfik'e göre bilimsel bilgiye vakıf filozoflar bugünün felsefesini, yarınınsa tekniğini inşa ederler. Bir başka deyişle ilim ve fendeki terakkinin tohumları filozofların tahayyülü ile atılır. Baha Tevfik şark ilimleri güncel gelişmeleri yakalamaktan aciz olduğundan şark ile olan bağların koparılması gerektiği fikrini savunur. Halka milliyetçilik yahut gelenekselcilik değil zamanın ihtiyaçlarına uygun olan Avrupailik ideal dünya görüşü olarak sunulmalıdır. Baha Tevfik Şark ve Garp'ı uzlaştırmaya çalışan düşünürlerin çabalarını da anlamsız bulmuş bu kimselerin yapıtlarını oradan buradan toplanmış fikir karmaşası olmakla eleştirmiştir.[103]

Baha Tevfik'in *Felsefe Mecmuası*'nda bir dizi olarak yayımladığı Batılı tarzda oluşturulmuş felsefe sözlüğü, Osmanlı geleneğindeki klasikleşmiş kamus anlayışına bir başkaldırı niteliğindedir. Kendi kavramlarını üretmenin yanı sıra öğrenciler için de felsefe ders metinleri oluşturmuş, halk kitlesinin anlayacağı sadelikte makaleler

[101] Okay, *Beşir Fuad*, 215-217.
[102] Abdullah Uçman, "Baha Tevfik", *DİA*, 1991, 4/452.
[103] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 332-336.

kaleme almıştır.[104] Duygu, irade ve zihin gibi kavramların anlaşılması için psikoloji ve fizyoloji bilimlerine birlikte başvurulması gerektiğini belirtmiş ve psikoloji alanında derleme bir eser ortaya koymuştur.[105] Baha Tevfik'in Türk okurunu modern psikoloji ile tanıştırması akıl, bilinç gibi metafizik kabul edilen olguların maddi boyutunu ispatlama gayesinden kaynaklanır. Bu da temsilcisi bulunduğu materyalist dünya görüşü ile uyumludur.

Tamamen Batı'ya dönük bir yüz olan Baha Tevfik materyalizm fikrini savunurken dine ve kutsal kabul edilene cephe almaktan çekinmemiş, materyalizm karşıtlarına yazdığı şiddetli tenkitler ile dikkatleri üzerine çekmiştir. Bu sebeple de Baha Tevfik ismi XIX. yüzyıl biyolojik materyalizmi ile özdeşleşmiştir. Baha Tevfik'in felsefe alanındaki gayretli çalışmaları materyalizmin ülkemizde felsefi boyutta tartışılmasına imkân sağlamış, son dönem Osmanlı aydınları dinî zeminden sıyrılmayı başararak ilk defa salt felsefi tartışmalar gerçekleştirmiştir.[106]

2.3.2.3. Abdullah Cevdet (1869-1932)

1869'da Arapkir'de doğan Abdullah Cevdet ilköğrenimini Hozat ve Arapkir'de tamamlar. Kuleli Askerî Lisesi'nden mezun olduktan sonra Mekteb-i Tıbbiye'ye kaydolur. Dinî geleneğe sahip bir aileden gelmesine ve mektepte dinî vecibelerine bağlı biri olarak bilinmesine rağmen kısa sürede Tıbbiye'de yaygın olan batı merkezli materyalizm, sosyal Darwinizm ve pozitivizm fikirlerinin etkisi altında kalır. Etkilenme süreci sınıf arkadaşlarından İbrahim Temo'nun kendisine kimya, biyoloji ve fizyoloji alanlarında Avrupalı materyalistlerin eserlerini vermesiyle başlar. Dini toplumsal gelişmenin önünde bir engel olarak sunan Felix Isnard'ın *Spiritualisme et Matérialisme* eseri ve biyolojik materyalizmin temsilcileri Büchner, Karl Vogt, Spencer ve Ernst Haeckel gibi yazarların fikirleri Abdullah Cevdet'in düşünce dünyasında büyük değişimler meydana getirir.[107]

Fikrî dönüşümüne zemin hazırlayan başlıca eserleri halkın da anlayabileceği sadelikte tercüme edip yayımlar. Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'inden yaptığı çevirileri

---

[104] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 349.
[105] *Psikoloji-İlm-i Ahval-i Ruh* (İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası). Eser Ahmed Nebil ile birlikte kaleme alınmıştır.
[106] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 347-348.
[107] Yalın Alpay, "A Glimpse into the First Racist Approach in the Ottoman Empire: The Scientific Racism of Abdullah Cevdet" (Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007), 102-103.

Fizyolociya-i Tefekkür[108] adıyla ve yine Büchner'e ait *Natur und Geist* adlı eseri *Goril*[109] adıyla neşreder. Biyolojik materyalist filozoflarla İslâm âlimlerinin fikirlerini uzlaştırmaya çalıştığı *Fünûn ve Felsefe*[110] adlı eserinin ilk taslak çalışmasını 1891 yılında tamamlar. Dozy'nin eleştiri oklarını üstüne çeken *Essai Sur L'histoire De L'Islamisme* kitabını *Tarih-i İslâmiyet*[111] ismiyle çevirir. Tercümenin başına eklediği mütercimin ifadesi bölümünde Dozy'nin fikirlerini açıkça savunup dindar kimseleri rencide edici ifadeler kullanmasıyla Abdullah Cevdet ismi, ilmî çevrelerde din aleyhtarı olarak tanınmaya başlanır. *Tarih-i İslâmiyet*'te bulunan İslâm tarihi alanında telif edilmiş bütün eserler hükümdar zoruyla yazılmış siyasi metinlerdir iddiası ve Hz. Muhammed'in hayatı marazi psikoloji ile açıklanmalıdır gibi uç söylemler nedeniyle eserin basımı şeyhülislamlık makamınca yasaklanmış, var olan tüm nüshalar da imha edilmiştir. Bu denli tepkiye yol açan *Tarih-i İslâmiyet*'e İslâm âlimlerince tenkitler yazılır. Bunlardan öne çıkanları Manastırlı İsmail Hakkı'nın seri hâlinde yazdığı "Tarih-i İslamiyet" başlıklı yirmi yedi makale ve İsmail Fennî Ertuğrul'un *İzâle-i Şükûk* kitabıdır.[112] Çeviri eserlerinin yanı sıra beynin çalışma sistemini biyolojik materyalizm bağlamında ele aldığı *Dimâğ*[113] ve *Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimâğ ve Melekât-ı Akliyye*[114] adlı telif eserleri de bulunur.[115]

Abdullah Cevdet 1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye'de ilk adı İttihad-ı Osmanî Cemiyeti olup sonrasında İttihad ve Terakki Cemiyeti olarak bilinecek siyasi yapının İbrahim Temo, İshak Sükûtî, Mehmed Reşid ile kurucuları arasında yer alır. 1894'te Tıbbiye'den mezun olup bir süre Haydarpaşa Hastanesi'nde asistan hekim olarak görev yapmış aynı yıl kolera salgını sebebiyle Diyarbakır'a gönderilmiştir. Diyarbakır'da bulunduğu sürede İttihad-ı Osmanî Cemiyeti'ni genişletme çalışmalarına yönelmiş Ziya Gökalp gibi yeni isimleri cemiyete kazandırmıştır.[116]

---

[108] Ludwig Büchner, *Fizyolociya-i Tefekkür*, çev. Abdullah Cevdet, (İstanbul: İstepan Matbaası, 1890).
[109] Büchner, *Goril*, çev. Abdullah Cevdet, (Ma'mûretülaziz, 1894).
[110] Abdullah Cevdet, *Fünûn ve Felsefe ve Felsefe Sânihaları* (Mısır: Matbaa-i İctihad,1906).
[111] R. Dozy, *Tarih-i İslâmiyyet*, çev. Abdullah Cevdet (Mısır: Matbaa-i İctihad,1908).
[112] M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", *DİA*, 1988, 1/90-92.
[113] Abdullah Cevdet, *Dimâğ: Dimâğ ve Ruh Arasındaki Münasebet-i Fenniyeyi Tedkik*, (İstanbul: İstepan Matbaası, 1890).
[114] Abdullah Cevdet, *Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-ı Dimâğ ve Melekât-ı Akliyye*, (İstanbul: Mahmutbey Matbaası, 1894).
[115] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", 90.
[116] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", 90.

Abdullah Cevdet 1904 yılında İctihad yayınevini kurar. Aynı adla çıkardığı *İctihad* mecmuası modernleşme sürecinden geçen Türk kültür hayatının şekillenmesinde önemli bir rol oynar. On altı sayfasında Türkçe diğer on altı sayfasında ise batı dillerinden yazılar yayımlanan mecmua, siyasetten ziyade kültür odaklı bir yayın olmasıyla dikkat çeker. Mecmuanın İstanbul'da yayımlanması yasaklanınca bir süre Mısır'da yayına devam edilmiştir. 1910'da İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet yayın işlerini tekrar İstanbul'dan yürütmeye başlar. Yazar kadrosunda Celal Nuri ve Kılıçzâde Hakkı gibi dönemin önde gelen materyalist ve pozitivist düşünürlerini barındıran *İctihad* dergisi kısa sürede Batılılaşma taraftarlarının ana yayın organı haline gelir.[117] Latin harflerinin kullanımı, evrensel ölçü birimlerine geçilmesi, batılı tarzda giyinilmesi gerektiği gibi reformist fikirler mecmuada sistemli bir şekilde savunulur. Abdullah Cevdet modernleşme hareketinin toplumda başarılı bir şekilde yayılabilmesi için toplumun dinamiklerini inceleyen bilimlerden yardım alınması gerektiğine vurgu yapar. Tarih boyunca toplumlar zaaflarını kullanan idarecilerin esiri olmuştur. Eğer cumhur psikolojisi çözümlenebilirse halkları körü körüne itaat, fanatiklik gibi hastalıklarından kurtarmak mümkün olacaktır. İlerlemenin önündeki zihnî engeller de böylelikle kalkacaktır.[118]

Siyasi hayatı da yazı hayatı kadar yoğun geçen Abdullah Cevdet dönemin idarecilerine yöneltiği sert eleştirilerinden dolayı birçok kez sürgün ve hapis cezasına çarptırılır. Din karşıtı yazılardan ötürü çıkardığı mecmualar kapatılıp eserleri tehlikeli fikirler barındırdığı için toplatılıp imha edilir. Bu engellere rağmen Abdullah Cevdet büyük bir kararlılıkla yazı faaliyetlerine devam etmiş, yazın hayatı boyunca otuz kadar tercüme kırkı aşkın da telif eser ortaya koymuştur. 1932'de kalp krizi sebebiyle vefat etmiş, yaşamı boyunca birçok polemiğin merkezinde olan Abdullah Cevdet vefatının ardından da yine tartışma konusu olmuştur. Sürdürdüğü katı din aleyhtarı tutumdan ötürü din adamları cenaze namazını kıldırmak istememiş ve naaşı Merkezefendi Mezarlığı'na defnedilmiştir.[119]

---

117 Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", 91-92.
118 Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 358-364.
119 Hanioğlu, "Abdullah Cevdet", 93.

BÖLÜM III
MADDE VE KUVVET

3.1. Ludwig Louis Büchner (1824-1899)

XIX. yüzyıl bilimsel materyalizminin öncü isimlerinden Friedrich Karl Christian Ludwig Louis Büchner 29 Mart 1824'te Almanya'nın Darmstadt şehrinde doğmuştur. Büchner ailesinde Ludwig'in babası, amcaları ve kardeşleri dâhil olmak üzere birçok doktor yetişmiştir. Abisi Georg da tıp fakültesinden mezun olur ancak daha çok devrimci ve oyun yazarı kişiliği ile tanınır. *Woyzeck* isimli eseri Alman tiyatrolarında en çok sahnelenen oyunlardan biri olarak hâlen ününü korumaktadır. Baba Büchner din konusunda eleştirel ve muhalif yaklaşıma sıcak baksa da çocuklarının siyasi meselelere karışmalarını istememiştir. Nitekim Georg'un kaçak hayatı yaşarken tifüse yakalanarak erken yaşta ölmesi babalarının siyasete mesafeli tavrının daha da şiddetlenmesine neden olur. Georg'un siyasi kimliği yüzünden aile içinde yaşanan gerilimler o zamanlar on bir yaşında olan Ludwig'i derinden etkiler.[120]

Ludwig lisede edebiyat ve felsefeye yoğun ilgi duymasına rağmen babasının izinden giderek doktorluğu seçer ve 1842 yılında Giessen Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne kayıt yaptırır. Otobiyografik bir yazısında doğa bilimlerini tercih etme sebebinin doğanın yaratıcısı hakkında daha çok bilgi edinmek olduğunu belirtir. 1842-1848 yılları arasında Giessen Üniversitesi'nde fizik, kimya, botanik, mineraloji, felsefe ve tıp alanlarında eğitim görür. 1848 devrimlerinin Avrupa'da patlak vermesiyle Georg'un da eski bir arkadaşı olan August Becker (öl. 1875) ile bir araya gelip yeni bir dergi taslağı üzerinde yoğunlaşırlar. Devrimin heyecanıyla olayların merkezi Frankfurt'a giderler ve bu sırada çıkardıkları *Der Jüngste Tag* dergisi büyük bir başarı yakalar. Büchner kendisi gibi biyolojik materyalizm savunucusu olan Karl Vogt'un Almanya'nın tamamen seçimle oluşturulan ilk parlamentosuna girmesi için gönüllü olarak çalışmalarda bulunur. Ludwig bu yoğunluğun yanında İngiliz fizyolog Marshall Hall'un (öl. 1857) eksitomotor sinir sistemi teorisine yaptığı katkı ve eleştirileri sunduğu *Beiträge zur Hall'schen Lehre von Einem Excitomotorischen Nervensystem*

[120] Gregory, *Scientific Materialism*, 100-101.

başlıklı tezi teslim ederek tıp doktoru unvanını kazanır. Çalışmasında Hall'ın eksitomotor aktivitenin sadece omurilikte gerçekleştiği yönündeki iddiasının yetersiz olduğuna vurgu yapar çünkü beyin de omurilik gibi refleks hareketler için merkezî bir organdır.[121]

Büchner 1852 yılında Tübingen Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde öğretim üyesi olur. 1855 yılında yayımladığı başyapıtı olarak da kabul edilen *Madde ve Kuvvet* ile büyük bir kesime ismini duyurmayı başarır. Ancak eserinde kullandığı din karşıtı üslup yüzünden üniversitedeki görevinden istifa etmek zorunda kalır. Bu olaydan sonra doğduğu yere Darmstadt'a döner ve hayatının geri kalanında hem doktorluk mesleğini icra edip hem de materyalizmi savunan eserler telif etmeye devam eder. Büchner 1 Mayıs 1899'da Darmstadt'ta vefat etmiştir.[122]

Büchner'in yazı hayatı boyunca telif ettiği eserlerin tamamına dair en kapsamlı bilgi *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany* kitabının kısaltmalar başlıklı bölümünde yer almaktadır.[123]

1. *Beiträge zur Hall'schen Lehre* (Hall'in Öğretisine Katkılar), 1848.
2. *Kraft und Stoff: Empirisch-naturphilosophische Studien,*[124] (Frankfurt am Main: Meidinger Sohn, 1855).
3. *Natur und Geist* (Doğa ve Ruh), (Frankfurt am Main: Meidinger, 1857).
4. *Physiologische Bilder*, (Fizyoloji Çizimleri), 1861, 1875.
5. *Aus Natur und Wissenschaft I* (Doğa ve Bilim Üzerine), (Leipzig: Thomas, 1862), *II* (Leipzig: Thomas, 1884).
6. *Herr Lassalle und die Arbeiter* (Bay Lassalle ve İşçiler), 1863.
7. *Sechs Vorlesungen über die Darwinische Theorie von der Verwandlung der Arten und die erste Entstehung der Organismenwelt* (Darwinist Türlerin Dönüşüm Teorisi ve Organizma Dünyasının İlk Kökeni Üzerine Altı Ders), (Leipzig, 1868).
8. *Der Mensch und seine Stellung in der Natur* (İnsan ve Doğadaki Konumu), 1870.

---

[121] Gregory, *Scientific Materialism*, 101-102.
[122] Gregory, *Scientific Materialism*, 103.
[123] Gregory, *Scientific Materialism*, XXII.
[124] Ludwig Büchner yazı hayatı boyunca birçok eser telif etmiştir. Bunlar arasında şüphesiz en bilineni ondan fazla dile tercüme edilen ve defalarca baskı yapan *Madde ve Kuvvet*'tir. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil esere olan ilgiyi vurgulamak adına yaptıkları Türkçe çevirinin on dört veya on beşinci dile tercüme olduğunu belirtirler. (*Madde ve Kuvvet, I-III,* çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, (İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1911), 11).

9. *Der Gottesbegriff und dessen Bedeutung in der Gegenwart* (Tanrı Kavramı ve Günümüzdeki Anlamı), 1874.
10. *Aus dem Geistesleben der Thiere oder Staaten und Thaten der Kleinen* (Hayvanlar ve Toplulukların Ruhsal Yaşamı ve Küçük Canlıların Hareketleri), (Leipzig: Thomas, 1876).
11. *Liebe und Liebesleben in der Thierwelt* (Hayvan Dünyasında Aşk Kavramı), 1879.
12. *Licht und Leben* (Işık ve Yaşam), 1882.
13. *Die Macht der Vererbung* (Kalıtımın Gücü), 1882.
14. *Der Fortschritt in Natur und Geschichte im Lichte der Darwinschen Theorie* (Darwinist Teori Işığında Doğada ve Tarihte Olan Gelişmeler), (Stuttgart, 1884).
15. *Der neue Hamlet* (Yeni Hamlet), 1885.
16. *Uber Religiöse und Wissenschaftliche Weltanschauung* (Dini ve Bilimsel İnançlar Hakkında), 1887.
17. *Tatsachen und Theorien aus dem Naturwissenschaftlichen Leben der Gegenwart* (Günümüz Bilimsel Yaşamında Gerçekler ve Teoriler), (Berlin, 1887).
18. *Das Kunstige Leben und die Moderne Wissenschaft* (Kurgulanmış Yaşam ve Modern Bilim), 1889.
19. *Fremdes und Eigenes aus dem Geistigen Leben der Gegenwart* (Günümüz Ruhsal Yaşantısında Yabancı ve Alışılmış Olan), 1890.
20. *Zwei Gekrönte Freidenker* (Taçlı İki Özgür Düşünür), 1890.
21. *Das Goldene Zeitalter* (Altın Çağ), 1891.
22. *Meine Begegnung mit Ferdinand Lassalle* (Ferdinand Lassalle ile Karşılaşmam), 1894.
23. *Darwinismus und Socialismus* (Darwinizm ve Sosyalizm), (Leipzig, 1894).
24. *Am Sterbelager des Jahrhunderts* (Yüzyılın Ölüm Kampında), 1898.
25. *Im Dienste der Wahrheit* (Hakikatin Hizmetinde), (Giessen, 1900).

3.2. Madde ve Kuvvet

XIX. yüzyıl bilimsel materyalizmini temsil eden ve sade anlatımı ile bir hayli ilgi gören *Kraft und Stoff* (*Madde ve Kuvvet*) eserinin Almanca ilk baskısı 1855 yılında Frankfurt'ta, yirminci baskısı ise *Kraft und Stoff: Empirisch-naturphilosophische Studien* (Madde ve Kuvvet veya Evrenin Düzeninin İlkeleri) başlığıyla 1902 yılında

Leipzig'te gerçekleştirilir. İngilizce ve Fransızca başta olmak üzere on yedi yabancı dile çevirisi yapılıp yirmi bir kez basılan eser döneminde "materyalizmin İncil'i" olarak anılacak kadar popüler olur.[125]

Büchner *Madde ve Kuvvet*'te doğa felsefesini bağlamından koparmakla suçladığı, 1850'lerde artık geçerliliğini kaybetmeye başlayan doğa felsefe ekolünü hedef aldığını belirtir. Büchner'e göre doğa filozoflarının en büyük hatası soyut temsil olan düşünce üzerine bir doğa anlayışı inşa etmeye kalkışmak olmuştur. Bu yaklaşım nesnel olmayıp spekülatiftir. Bu noktada kendisinin spekülatif felsefe geleneğine karşı realistik bir felsefe kurma amacında olduğunu vurgular. Bunun yolu ise dış dünyayı tasavvurumuzdaki gibi değil olduğu gibi algılamaktan geçmektedir. Büchner'in felsefesinde varlığın ilk kategorisi tözün maddesel olduğunu öne sürmek ampirik gözleme dayalı bir doğa felsefesi ortaya çıkarmış ve bunun neticesinde bütün doğal fenomenlerin tecrübeyle açıklanabileceği varsayılarak herhangi bir olası fizik ötesi güç veya idealizme dayalı bir yaklaşımın kesin bir şekilde önüne geçilmiştir.[126]

Büchner'in eserin başlığı ve ana fikri için Moleschott'un *der Kreislof des Lebens* (Yaşam Döngüsü) adlı kitabındaki bir bölümden esinlendiği tahmin edilmektedir. *Madde ve Kuvvet*'te Heinrich Czolbe (öl. 1873), Karl Vogt (öl. 1895), Jacob Moleschott (öl. 1893), Emil du Bois-Reymond (öl. 1896) gibi isimlerden yapılan sık alıntılar Büchner'in çağdaşı bilimsel materyalist filozofların çalışmalarını yakından takip ettiğini doğrulamaktadır. Büchner eserinin giriş bölümünü madde ve kuvvetin ayrılmazlığını ifade ettiği *maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olmaz* önermesini detaylandırmaya ayırmıştır. Diğer bilimsel materyalistler gibi Büchner de kuvvetin maddeden ayrılamayacağı ispatlanırsa metafizik itikatların yeryüzünden tamamen silineceğini umuyordu.[127]

Bilimsel materyalistlerin felsefelerinin merkezinde nesnellik kavramı bulunmaktadır. Büchner'in felsefesinde de benzer bir biçimde madde ve kuvvetten meydana gelen dünya nesnel dünya kavramı ile ifade edilir. Nesnel dünya bizim tasavvurumuz dışında kendi maddesel gerçekliği ile var olan dünya olup Büchner eserinde nesnel dünya ve dış dünya (İng. objective world / exterior world) kavramlarını birbiri yerine de

[125] Gregory, *Scientific Materialism*, 105.
[126] Gregory, *Scientific Materialism*, 106.
[127] Gregory, *Scientific Materialism*, 106.

kullanmaktadır. Büchner epistemolojisini bilginin sadece duyular yoluyla dış dünyadan elde edilebileceği üzerine kurar. Bu durumda kişinin *a priori* bilgi sahibi olması mümkün değildir ve zihindeki soyut temsiller de duyular yoluyla nesnel dünyadan elde edildiği için kendileri de nesnel biçime sahiptir. Büchner duyular yoluyla elde edilen bilgilerin beyinde geçirdiği sürece dair genel bir çerçeve çizer. Dış uyaranlar duyularımız aracılığıyla beyne iletilir ve beyin bu bilgiyi işleyip tekrardan üretir. Beynin merkezî rolde olduğu bu duyusal ve bilişsel sürecin sonucunda zihnimizde dış dünyaya ait bir temsil oluşur. Bu "temsil" yansıması olduğu dış dünya gibi madde ve kuvvetten meydana gelen nesnel formdadır.[128]

Büchner'in felsefesi maddeye dayansa da madde ve kuvvetin özdeş olduğu yönünde bir iddiası yoktur. Büchner ısı, ışık, manyetizma gibi kuvvetlerin maddeden ayrıştığı yönleri ana hatlarıyla çizmiş ancak hepsinin temelde maddeye dayandığını da özellikle belirtmiştir. Düşünce de benzer şekilde elle tutulur bir madde olmasa da düşünceyi Rudolph Wagner gibi "psişik madde veya ruhsal madde" gibi kavramlarla ifade etmeye çalışmak kendi içinde çelişkili bir durum oluşturmaktadır. Ruh için bir tanım yapılacaksa bunun en doğru şekli "Ruh, yaşam gücünün beynin maddesel yapısının karakteristik oluşumları tarafından belirlenmiş özel bir ifade biçimi" olacaktır.[129] Büchner'in doğa bilimleriyle bağlantılı meselelere yaklaşımı diğer çağdaşı bilimsel materyalistler gibi Feuerbach'ın felsefesinden izler taşımaktadır.[130]

Batı'da bu denli yankı uyandıran bir esere son dönem Osmanlı aydınları da kayıtsız kalmamış, eserin Türkçe çevirisi için ilk çalışmalar 1891 yılında Abdullah Cevdet tarafından yapılmıştır. Abdullah Cevdet *Madde ve Kuvvet*'in "Tefekkür" başlıklı bölümünü *Fizyolociya-i Tefekkür*, "Dimağ ve Ruh" ve "Vicdan" bölümlerini ise *Fenn-i Ruh* adıyla yayımlar. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil Abdullah Cevdet'in çevirilerinden de yararlanarak eserin tamamını Osmanlı Türkçesine tercüme etmiş, *Madde ve Kuvvet* 1911'de Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası tarafından üç cilt olarak yayımlanmıştır.[131]

---

128 Edgar, "The Physiology of the Sense Organs", 105.
129 Gregory, *Scientific Materialism*, 107.
130 Gregory, *Scientific Materialism*, 106.
131 Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, sad. ve yay. haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 12.

Tercümenin "Bizim Sözlerimiz" başlıklı sunuş yazısında tercüme süreci ve yöntemiyle ilgili detaylar okura aktarılır. Yayınevlerinden çıkan eserlerin satış rakamlarına bakıldığında Türk okurunun felsefî eserlere olan ilgisinin azımsanmayacak derecede olduğu görülmektedir. *Madde ve Kuvvet*'in tercümesinin hızlandırılmasında da yine okurlardan gelen yoğun talep etkili olmuştur. Eserin karşısına aldığı dinin İslam dini olmayıp tahrife uğramış Hıristiyanlık olduğu ve eserdeki fikirlerin her türlü mesuliyetinin de müellifine ait olduğunun altı özellikle çizilir. *Madde ve Kuvvet*'teki din aleyhtarı söylemlerin yer yer din düşmanlığı sayılabilecek derecede ileri gitmesi göz önünde bulundurulduğunda Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in kendilerini böyle bir açıklama yapma mecburiyetinde hissetmeleri anlaşılırdır. Batı'da dini tenkit eden bu gibi eserlerin çokluğundan bahsedilirken din adamlarımızın Batı dillerine vakıf olmadıkları için bu eserlere karşılık veremedikleri de dile getirilir. Ulemanın bu tercümeye nasıl yanıt vereceği o dönemde merakla beklenilmektedir.[132] Baha Tevfik ve Ahmed Nebil daha geniş kitlelere ulaşma gayesiyle tercümeyi "yeni dil" olarak ifade ettikleri gündelik Türkçe ile yayımlamayı tercih etmişlerdir. Arapça ve Farsça asıllı terkiplerden mümkün olduğunca kaçınılarak yalın bir dil kullanılır.[133] Bu yaklaşım Büchner'in eserlerinde, felsefe dilinin alışılagelmiş karmaşıklığından uzak halkın anlayabileceği sadelikte bir dil kurmasıyla benzerlik göstermektedir.[134]

Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in de ön gördüğü gibi eser, sadece materyalizmi savunan grupların değil materyalizm karşıtı çevrelerin de ilgisini çekmiş *Madde ve Kuvvet* üzerine yazılan makale ve kitaplardan kayda değer bir literatür oluşmuştur. Çevirisi üç cilt olarak yayımlanan eserin ilk cildi on bir, ikinci cildi yedi ve üçüncü cildi dokuz bölümden oluşmakta olup eser toplamda yirmi yedi bölüm ihtiva etmektedir. Büchner'in felsefesini nasıl bir ontolojik temel üzerine kurduğunu anlamak adına eserin her bir bölümü müstakil olarak ele alınacaktır.

---

[132] Büchner, *Madde ve Kuvvet, I-III*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, (İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1911), 5-6.
[133] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, sad. ve yay. haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri, 7.
[134] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, 13.

3.2.1. Madde ve Kuvvet Birinci Cilt

3.2.1.1. Madde ve Kuvvet

"Madde ve Kuvvet" başlıklı birinci bölümde dönemin önde gelen materyalist düşünürlerden alıntılara yer verildikten sonra esere "Maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olmaz. Bu ne mümkün ne de anlaşılır bir şeydir." ifadeleriyle giriş yapılır. Madde kuvvetten yalıtılırsa ki bunun tasavvuru mümkün değildir, maddeyi duyumsamak da mümkün olmayacaktır. Elimizde tuttuğumuz bir cismi, ağırlığının avucumuzun yüzeyine yaptığı basınç sayesinde hissederiz. Aynı şekilde kuvvetin maddeden yalıtılmış olarak var olması da mümkün değildir. Kuvvetin maddesiz var olabileceği fikri ilk çağlara ait batıl itikatların ürünüdür. Modern doğa bilimleri elektrik, manyetizma, ısı ve kimyasal bağ gibi kuvvetlerin, üzerinde gözlem yapıldığı maddeden bağımsız var olamayacağını ispatlamıştır. Elektriklenmiş bir cisim olmadan elektrik, ısı ve ışık yayacak bir madde olmadan ışık var olamıyorsa maddesiz kuvvet de var olamaz.[135]

Işığın eter olmadan taşınamaması gibi kuvvetin bir yerden bir yere aktarımı için de madde gerekmektedir. Aynı zamanda ısı, ışık, elektrik gibi kuvvetlere maruz kalan maddenin içsel yapısında değişikliklere uğradığı da gözlemlenmiştir. Güneş ışığına maruz kalan hidrojen ve klorun birleşerek hidroklorik asidi oluşturması buna bir örnektir.[136] Büchner bu örnekleri şimdiye dek gizli ve anlaşılmaz sayılan elektrik, kimyasal bağ gibi birtakım kuvvetlerin artık gözlemlenebildiğini ve bunların ardındaki sır perdesinin kalktığını vurgulamak için verir. Büchner bu izahlardan sonra "Ne kuvvet maddeyi ne de madde kuvveti halk edemez. Çünkü bunların yekdiğerinden ayrı olarak mevcut olmaları ne mümkündür ne de anlaşılabilir. Ayrılamayan şey ayrıca mevcut da olamaz." neticesine ulaşarak madde ve kuvvetin ezeli ve ebedi olduğu bir evren tasavvuru inşa eder.[137]

Bölüm düşünce tarihinde madde ve kuvvetin özüne dair üç farklı dönemden geçildiğine değinerek tamamlanır. Birincisi madde ve kuvvetin birbirinden tamamıyla ayrı olduğu ve tabiat olaylarının doğaüstü güçler tarafından gerçekleştirildiği varsayılan dönemdir. Bu dönemde dışarıdan bir kuvvet etki etmedikçe maddenin

[135] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 16-18.
[136] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 23.
[137] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 25-26.

hareket edemeyeceği düşünülüyordu. Newton'a kadar madde ve kuvvetin ayrı olduğu fikri süregeldi. Newton'un hareket yasalarını keşfetmesiyle başlayan ikinci dönemde madde ile kuvvetin birbirleriyle bağlantılı olduğu anlaşıldı. Yine de o dönemde ısı ve ışık gibi özü tamamen idrak edilemeyen kavramlara metafizik anlamlar atfedilmeye devam edildi. XVIII. yüzyıla gelindiğinde oksijenin keşfi yeni bir çığır açtı ve gözle görünmeyen formda maddelerin de var olduğu ispat edildi. Atomlar arası çekim kuvveti maddenin olduğu yerde kuvvetin de olması gerekliliğini ortaya koymuş ve artık madde olan yerde kuvvet, kuvvet olan yerde maddenin varlığının sorgulanamaz bir gerçek olduğu üçüncü döneme girilmiştir.[138]

3.2.1.2. Madde Ölümsüzdür (Madde Lâ Yemuttur)

"Madde Ölümsüzdür" bölümünde maddenin ne meydana geldiği ne de yok olduğu ancak bir formdan başka bir forma dönüştüğü vurgulanır. Bu dönüşümler maddenin varlığını daimi bir surette muhafaza ettiğini gösterir.[139] Kimyacı Lavoisier'in XVIII. yüzyıl sonlarında ortaya koyduğu kütlenin korunumu yasası bunu ispatlamaktadır. Kapalı bir sistemde tepkimeye giren maddelerin kütleleri toplamının, tepkime sonucunda elde edilen maddelerin kütleleri toplamına eşit olduğu yapılan deneylerle kanıtlanmıştır. Gömülen bedenlerin bir süre sonra hafiflemesi etin yok olup geriye sadece kemiklerin kalmasından değil kemik dışındaki kısımların çürüyerek toprağa karışmasındandır. İnsan bedeni aynı tepkimeye giren maddeler gibi her gün baştan ayağa değişikliğe uğrar ama bir bütün olarak maddi varlığında herhangi bir eksilme olmaz.[140] Bu bölümde kimya ve fizikten maddenin yok edilmesinin mümkün olmadığına dair çeşitli örnekler sunulur ve bölüm materyalist doğa filozofu Lukretius'tan yapılan alıntıyla sonlandırılır: "Yokluktan hiçbir şey var olamaz. Var olan hiçbir şey yokluğa dönemez. Madde mütemadiyen dönen bir çarhtır. Hiç eksilmeden arzı, semâları ve bütün kâinatı ve ahengini husule getirir."[141]

3.2.1.3. Kuvvet Ölümsüzdür (Kuvvet Lâ Yemuttur)

"Kuvvet Ölümsüzdür" başlıklı bölümde Lavoisier'in yanma deneyiyle maddenin ölümsüzlüğü yani korunumunun ispatlanması gibi kuvvetin korunumunun da yakın bir

---

[138] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 31-35.
[139] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 38.
[140] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 40.
[141] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 48.

gelecekte ispatlanacağı fikri öne sürülür. Nitekim 1849'da Joule kuvvetlerin dönüşümüne dair deneyler yapıp ısının harekete, hareketin ısıya dönüştüğünü kanıtlamıştır.[142] Büchner bu konuda asıl büyük gelişmelerin kitabın ilk basımından sonra gerçekleştiğini belirterek eserin bilimsel gelişmeleri takiben güncellendiğini de okuyucuya belirtmektedir.[143] Kuvvet korunumu yasasına göre kâinatta yoktan meydana gelmiş bir hareket[144] bulunmadığı gibi yok olmak istidadında bir hareket de yoktur. Tabiatta kaybolmuş gibi gözüken kuvvetler yok olmanın aksine şekil değiştirirler.[145] Suyun bileşenlerine ayrıştırılmasında harcanan elektrik akımının bileşenleri tekrar bir araya getirmek için harcanan ısıyla eşit olması örneğinde olduğu gibi birbirinin yerine geçen kuvvetler de eşdeğerdedir.[146]

3.2.1.4. Madde Nihayetsizdir

"Madde Nihayetsizdir" bölümünde maddenin mekân ve mesafe bakımından sonsuzluğu makro ve mikro ölçekteki örnekler üzerinden ele alınır. İnsanoğlu modern dönemde mikroskop aracılığıyla gözle görmenin mümkün olmadığı atomik düzeydeki sistemleri inceleyip bu sistemlerin işleyişine dair teoriler üretebilmektedir.[147] Büchner, o dönemki bulgular ışığında elementin bilinen en küçük biriminin atom olduğunu ancak atom teorisinin aşılmasının da mümkün olduğunu "Ne tarassud, ne tasavvur ne muhakeme maddeyi tetkik ederken bizi son bir noktaya vasıl etmiyor."[148] ifadesiyle belirtir. Mikroskop nasıl ki maddenin küçüklük olarak sınırsız olduğunu gözler önüne sermişse teleskoplar da maddenin büyüklük yönünden uçsuz bucaksız olduğunu göstermiştir. Samanyolu galaksisi dışındaki galaksilerin keşfi insanın kâinatta biricik olduğu yanılsamasını yok edip insan ve Dünya merkezli inanışları derinden sarsmıştır. İnsan artık yaratılmışların en üstünü değil uzaydaki diğer maddelerden farksız bir atom yığınıdır.[149]

---

142 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 50-51.
143 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 52.
144 Büchner "hareket" ile kuvveti kastetmektedir. Nitekim eserin birinci bölümünde kuvvet "maddenin atomlarının bir hareketi" olarak tanımlanır. (Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 24).
145 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 52-53.
146 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 58-59.
147 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 66-67.
148 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 80.
149 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 82.

3.2.1.5. Maddenin Değeri (Maddenin Kıymeti)

"Maddenin Değeri" adlı bölümde tarihsel süreç içerisinde maddeye atfedilen değerin değişimi konu edilir. İnsanlık uzun bir süre maddenin yokluğa, evrenin de bir sona doğru gittiğine inanıp yıkım ve zulmün olmadığı uhrevi bir âlem tahayyül etmiştir. Maddî olan her şeyi değersiz, metafizik olan her şeyi ise ulvi kabul eden bu yaklaşım ruhu serbest bırakma adına bedene işkenceyi meşrulaştırmış, kişinin kendini bedenî zevklerden mahrum etmesi ise yüceltilmiştir.[150]

Spritüalistler ruhun maddî herhangi bir yönü olmadığını iddia etse de zekâ kuvvetinin sinir hücrelerinde meydana gelen elektriksel aktivitelerle bağlantılı olduğu modern bilim sayesinde bilinmektedir. Bedenin zarar gördüğü durumlarda ruhun da zarar görmesi ise ruh ve beden ayrılığına değil bütünlüğüne işaret eder. Büchner'e göre zekâ ve bilinç gibi kademeli bir gelişme sonucu oluşan karmaşık yapılar dâhil olmak üzere bütün varlık âlemi ilksel maddeden oluştuğu için madde atıl ve şekilsiz değil aksine varlığın özünü teşkil edecek kadar kıymetlidir.[151]

Büchner insanlık tarihi boyunca varlığın merkezine metafizik unsurları yerleştiren felsefi sistemlerin insan yaşamına dair herhangi bir pratik faydası olmadığını ancak maddeyi merkezine alan tecrübi bilimler sayesinde kısa zamanda birçok alanda gelişme kaydedildiğini belirtir. Maddeci öğretilerin insan yaşamını kolaylaştıran keşif ve icatları sayesinde maddeye bakışta köklü bir değişim yaşanmıştır.[152]

3.2.1.6. Hareket

"Hareket" adlı bölümde hareketin sürekliliği doğal fenomenler üzerinden ele alınır. Büchner hareketi "cazibe yahut sıklet kuvvetleri altında bir kısım maddenin diğer kısım madde karşısındaki bir mecburiyeti"[153] olarak tanımlar. Hareket aynı zamanda maddenin kendisinden ayrılması mümkün olmayan ebedi niteliklerinden biridir. Kâinatta kuvvetsiz madde olmadığı gibi hareketten bağımsız madde de yoktur çünkü bütün cisimler çevresindekilere nispetle hareket hâlindedir. Hareketsizlik kavramı hareketin yokluğunu değil iki hareketin birbirine denk olmasını ifade eder.[154]

[150] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 95-98.
[151] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 105-109.
[152] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 103-104.
[153] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 118.
[154] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 120-122.

Elektronun çekirdek etrafında durmadan dönmesinde olduğu gibi maddenin alt formlarında da sonu olmayan bir hareketlilik mevcuttur. Yerin yüzeyinde ve yer altında bulunan kuvvetlerden yayılan titreşimler neticesinde doğada daimî bir hareket mevcuttur ve hareket yok edilemez olup bir şekilden başka şekle dönüşerek varlığını devam ettirir.[155]

3.2.1.7. Şekil

"Şekil" adlı bölümde kuvvet ve hareket gibi şeklin de maddenin zorunlu bir niteliği olduğuna ve şeklin bugünkü düzenine uzun bir gelişim süreci sonucunda ulaştığına değinilir. "Şu kadar ki, her mevcut tedricen, fakat inkıtasız bir surette inkişaf ve tekemmül etmeye sâîdir."[156] Bu kademeli gelişim şeklin önceden düşünülüp hazırlanmış olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla tabiatta planlılık veya gayelilik söz konusu değildir. Eserde tekâmül yani evrim kavramı ilk defa bu bölümde okuyucunun karşısına çıkar:

> Bir derece âli olan bir şekil bir derece daha aşağıda bulunan şekilden zuhur etmiş ve bu suretle bugünkü tekâmül husule gelmiştir. İşte bu misaller de gösteriyor ki, uzvi tabiatta hiçbir şeyin sabit ve evvelden tayin olunmuş bir şekli yoktur. Her şekil hâle, zamana, muhitin icaplarına göre taayyün eder ve meydana çıkar.[157]

Alman histolog Karl Reichert 1849 yılında albümin proteinin kristalleşmesi üzerine yaptığı deneylerle proteinlerin protoplazma (hücrenin yaşam içeriği) ile benzer özelliklere sahip olduğunu ve hücre içerisindeki karmaşık yapıların daha basit yapılardan meydana geldiğini ortaya koymuştur. Organik ve inorganik maddelerde gözlemlenen şekil benzerliği, inorganik yaşamdan organik yaşama geçişin ardındaki bilinmezliği aralamayı başarmış canlı yaşamın ortaya çıkışına dair yeni yaklaşımlar sunulmasının önünü açmıştır.[158]

3.2.1.8. Tabiatın Kanunları Değişmez

"Tabiatın Kanunları Değişmez" bölümünde insanoğlunun doğayı bilimsel bir dille okuma süreci ve tabiat dilinin keşfi ile insanın doğadaki konumunun dönüşümü ele alınır. Doğa kanunları tabiattaki işleyişin bilimsel olarak ifade edilmesidir. Şimşek, yıldırım, yerin sarsılması gibi zamanında açıklanamayan olayların doğadaki

---

[155] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 124-125.
[156] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 134.
[157] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 137.
[158] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 139-140.

kuvvetlerin dışa vurumu olduğunun keşfi, bu kuvvetlerin metafizik güçlere atfedilmesini sonlandırmıştır.[159] Büchner'e göre her test edildiğinde aynı derecede tutarlılık gösteren tabiat kanunları ne bir yaratıcının müdahalesine ne de bir kimsenin duası ile değişmeye aralık bırakmayacak kadar keskin bir sınır çizer. Dışsal bir iradenin varlığı bu kanunların kaldırılıp yeniden ortaya koyulmasını gerektireceğinden doğadaki uyumu bozacak bir iradenin belirli zamanlarda doğaya müdahalesi ilk yaratılışın kusurlu ve eksik olduğunun bir nevi itirafıdır.[160]

Tabiat kanunlarının bilinmez ve düzensiz oluşundansa belirli ve sabit olması insanı güvende hissettirir. Ne zaman devreye gireceği belirsiz bir gücün tahayyülü insanı doğa karşısında acizleştirirken doğanın anlaşılmaz ve kaotik olduğuna inanış tabiata bilimsel bir bakış açısıyla yaklaşmaya engel teşkil eder. Bu sebeple Büchner'e göre bilimle din araları uzlaşması mümkün olmayan iki farklı saha olarak kalmaya devam edecektir.[161]

3.2.1.9. Tabiatın Kanunları Geneldir (Tabiatın Kanunları Umumidir)

"Tabiatın Kanunları Geneldir" başlıklı bölümde yeryüzündeki cisimlerle gök cisimlerinin aynı kanunların etkisi altında olduğuna dönemin astronomiyle ilgili gelişmelerinden deliller getirilir. Yer çekimi, ışık, ısı, manyetizma ve kimyasal bağ kuvvetlerinin sadece yerkürede değil evrendeki tüm yıldız sistemlerinde benzerlik göstermesi doğa kanunlarının evrenselliğine işaret eder. Göktaşlarıyla yeryüzünde bulunan taşların kimyasal içeriklerinin ortak olması maddesel özün değişmediğine kanıttır.[162] Dolayısıyla madde güneş sisteminde olduğu gibi diğer sistemlerde de aynıdır. Maddenin aynı olduğu yerde ise kuvvet de aynıdır.[163] Tabiat kanunlarında gözlemlenen genellik aklın kanunlarının da genelliğini gerektirir. Nitekim birbirlerinden binlerce kilometre uzakta yaşayan düşünürler benzer mantıksal yürütmelerde bulunarak aynı hakikatleri keşfedebilmişlerdir. Tabiattaki nitelik ile düşüncedeki nitelik ayrı ayrı şeyler olmadığından mantıkla mekanik arasında da bir ayrım aranmamalıdır.[164] Aklın aşamalı evrimi ise bizi dünyadaki koşulların aynısı

[159] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 145-147.
[160] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 153-160.
[161] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 162-167.
[162] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 178-180.
[163] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 184-185.
[164] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 189-191.

sağlandığı takdirde başka yıldız sistemlerinde insanınkine özdeş akılların ortaya çıkabileceği sonucuna ulaştırır.[165]

3.2.1.10. Gökyüzü (Semâ)

"Gökyüzü" başlıklı bölüm kâinatın ebedi bir müessir tarafından yaratıldığını savunanlara kozmolojiden verilen yanıtlardan oluşur. Gök bilimleri ilerledikçe gökle ilgili hadiseleri metafizik bir kuvvet yerine tabiî kanunlar ile açıklamak mümkün hâle gelmiştir.[166] Evrenin insanlığın faydası için yaratıldığını iddia edenler güneşin insanoğlunun var oluşundan milyonlarca yıl önce de dünyayı ısıttığı gerçeği karşısında cevapsız kalmaktadır. Üzerinde yaşayan bir tane canlı organizma olmayan binlerce gezegen neden vardır? Evrendeki amaç yaratıcıyı bulmak ise neden gök cisimleri bu gaye ile uyumlu bir şekilde değildir? Yaratıcı bilinmesini zorunlu kıldığı mevcudiyetini göklere resmettiği bir hat ile neden herkese ilan etmiyor da bu kadar şüphelere, bitmek bilmeyen kavgalara sebep olarak varlığını perdeler arkasına gizliyor? Büchner'e göre bu gibi birçok soru kâinatta metafizik bir kuvvete lüzum olmadığını, evrenin varlık ve işleyişine dair tutarlı izahın ancak bilimsel bir yaklaşımla mümkün olduğunu ortaya koymaktadır.[167] Büchner bu bölümde ilk defa "Hiçbir tarafta ve hiçbir zaman böyle mâ-fevka't-tabia bir kuvvet, bir Allah mevcut değildir." ifadesini kullanarak açık bir biçimde yaratıcı fikrini inkâr eder.[168]

3.2.1.11. Yeryüzünün Yaratılış Devirleri (Arz'ın Yaratılış Devirleri)

"Yeryüzünün Yaratılış Devirleri" bölümünde Dünya'nın oluşum süreci ve yeryüzünün insanoğlunun ikametine uygun hale gelmesine kadar geçirilen evreler ele alınır. İnsanlık tarihindeki yanardağı patlaması, deprem, tufan gibi ani ve yıkıcı değişimler kadim filozoflar tarafından tüm canlılığın yok olup baştan yaratıldığı devirler olarak yorumlanmıştır.[169] Ancak bilim insanları kozmoloji sayesinde nasıl uzayın derinliklerine nüfuz etmeyi başardıysa jeoloji sayesinde de milyonlarca yılda oluşan yer tabakalarının gizemini çözmeyi başarmıştır. Jeolojik bulgular arzın yerle bir olup yeniden var olduğu inanışının aksine uzun bir zamana yayılmış kademeli ilerlemenin izlerini bizlere sunmaktadır. Yer tabakalarının yapısal farklılıkları bir tabaka

---

[165] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 188.
[166] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 196.
[167] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 206-210.
[168] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 210.
[169] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 217.

oluşmadan diğerinin oluşamayacağını ve zamansal olarak üstteki tabakaların alttakilere göre daha genç olduğuna işaret eder.[170]

Yeryüzündeki dönüşüm aşama aşama gerçekleşmiş olup bu süreçte dışsal bir kuvvetin ani ve şiddetli bir müdahalesi devreye girmemiştir. Jeologlar madenler üzerine yaptıkları hesaplarla Dünya'nın yaşına dair farklı görüşler ortaya koymuşlardır.[171] Lyell 560 milyon yıldan bahsederken Helmholtz ilk yaşam belirtisi görülmesi üzerinden 100 milyon yıllık bir sürenin geçtiğini belirtmektedir. Zikrolunan süreler milyonlarla ifade edilmekte olup evrenin ezeli ve ebedi oluşunu doğrular niteliktedir. Büchner doğa bilimlerinin evrenin ezeliliğine dair sunduğu onlarca kanıta inanmayıp hiçbir bulguya dayanmayan kadim yaratıcı fikrine inanmanın mantıklı bir izahı olmadığını belirtir ve birinci cildi Empedokles'ten yaptığı "Kâinat ne bir Allah ne bir insan tarafından yaratılmadı. O daima mevcuttur." alıntısıyla tamamlar.[172]

3.2.2. Madde ve Kuvvet İkinci Cilt

3.2.2.1. İlk Nesil

"İlk Nesil" başlıklı bölümde canlılığın yeryüzünde nasıl ortaya çıktığı dönemin önde gelen bilim insanlarının teorileri üzerinden tartışılır. Kan dolaşımının kâşifi William Harvey'in (öl. 1657) ortaya koyduğu "her canlı yumurtadan meydana gelir" ilkesi XIX. yüzyılda "bütün canlılar kendinden önce mevcut olan bir canlıdan meydana gelir" şeklinde daha genel bir forma sokulmuştur.[173] Büchner'e göre yeryüzündeki canlılığın kaynağı olan ilk organik maddenin nerden geldiği sorusu hâlen kesin bir şekilde cevaplanamadığı için bu noktadaki belirsizlik yaratılış fikrini savunanlar tarafından fırsata dönüştürülmektedir. Bu kısımda Langé'den yapılan alıntı Büchner'in bilim-din tartışmasında durduğu yeri ana hatlarıyla ortaya koyar: "Hilkat nazariyesini kabul edenler, fen ziyasının nüfuz edemediği muzlim köşelere iltica etmeyi pek severler. Çünkü muhakemeyi tuzağa düşürecek ağlar en çok oralarda kurulur."[174]

Bakteri terimini ilk defa kullanan Christian Gottfried Ehrenberg (öl. 1876) uzay içinde hâlihazırda uçuşmakta olan organik varlıkların yerküredeki yaşamın ilk kaynağı

[170] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 219-223.
[171] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 227-228.
[172] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 230-233.
[173] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 244-245.
[174] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 250.

olduğu fikrini öne sürer. Dünya'ya düşen meteorların içindeki bitki ve böcek fosilleri de bu görüşü destekler bulgulardır. Bu ve benzeri açıklamalar her ne kadar dünya üzerindeki canlılığın kökenine ışık tutsa da uzaydaki organik maddelerin nasıl meydana geldiği sorusu bilinmezliğini korur.[175]

Mikroskobik incelemeler sonucunda ilk neslin en temel organik birimi olarak kabul edilen hücrenin çeperi, çekirdeği ve protoplazması ile oldukça karmaşık bir yapıya sahip olduğu keşfedilir. Bu nedenle hücreyi ilk organik yapı olarak tanımlamak yanlış olacaktır. Hayatın başlangıcı daha ilkel yapılarda aranmalıdır. Ernst Haeckel bu yapılara basit manasında "moner" demiştir. Monerler inorganikten organiğe geçişteki ara form olarak kabul edilir ve canlılığın gözlemlendiği ilk nesil monerlerdir. Büchner bu bölümü "İlk neslin hangi şartlarda meydana geldiği tam olarak keşfedildiğinde aynı şartlar laboratuvar ortamında sağlanarak hayatı yapay bir şekilde elde etmek mümkün olacaktır." ifadeleriyle sonlandırır. [176]

3.2.2.2. İkinci Nesil

"İkinci Nesil" adlı bölümde canlılığın yeryüzünde ilk ortaya çıkışından sonra geçirdiği dönüşüm jeolojik zaman ölçeği takip edilerek okuyucuya sunulur.[177] İnsan türünün günümüzde bilinen formuyla ortaya çıktığı dönem antropozik olup iki yüz elli bin yıl veya daha öncesine karşılık gelmektedir. İnsanın ortaya çıkışı ne kadar eski olursa olsun Dünya'nın tarihine kıyaslandığında insanın yeryüzündeki varlığı oldukça yenidir.[178] Paleontoloji, embriyoloji ve kıyaslamalı anatomi bilimlerinin ışığında organizmaların kademeli dönüşümüne işaret eden kanıtlar bulunmuştur. Her ne kadar insanın dışsal yapısı hayvanlardan farklılık gösterse de anatomik incelemeler içsel yapılarındaki benzerliği ortaya koymaktadır. Kas-iskelet sisteminin yanı sıra insan beyni de memeli beyinleriyle anatomik benzerlikler taşımaktadır. İnsan türü beynini daha aktif kullandığı için diğer memelilere kıyasla bilişsel yetileri daha gelişmiştir. [179]

---

[175] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 252-257.
[176] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 263-267.
[177] Tercümede geçen Paleolitik (yontma taş) - Mezolitik (orta taş) - Neolitik (cilalı taş) çağlar insanın kültürel evrimini anlatan dönemler olup eserin İngilizce baskısında da belirtildiği gibi organik evrimin çağları Paleozoik–Mezozoik-Senozoik şeklindedir. Karşılaştırma için bk. Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, 272-273; Büchner, *Force and Matter*, (London: Asher & Co., 1884), 185-187.
[178] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 284-285.
[179] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 297-300.

Bir başka deyişle insan maddi evrimiyle değil ruhsal[180] evrimiyle bütün hayvanlardan daha yetkin bir seviyeye ulaşmıştır.[181]

Büchner hayvan türleri arasındaki benzerlikler ve ortak ataların organik âlemin ayrıntılarda ayrışan bir bütün olduğuna işaret ettiğini savunur. Monerlerden başlayıp insana kadar uzanan bu zincirde birçok ara tür bulunmakta ve türlerin geçişinde belirli bir gelişim gözlemlenmektedir. Yine de Büchner'e göre evrimin tamamıyla lineer bir çizgi izlediğini savunmak mümkün değildir çünkü dallara ayrılarak ilerleme evrim teorisinin eldeki bulgularıyla daha uyumludur. Büchner bu bölümde evrim teorisinin ilk defa Lamarck (öl. 1829) ve Geoffroy (öl. 1844) tarafından öne sürüldüğüne ancak teorinin Darwin ile şöhret bulduğuna değinir. Büchner ayrıca Darwin'in *Türlerin Kökeni*'ni (London: John Murray, 1859) yayımlamasından dört yıl önce *Madde ve Kuvvet*'in ilk baskısındaki insanın hayvandan geldiğini ima eden bölümler sebebiyle eleştirilere hedef olduğunu belirtir.[182] Bölümün sonunda doğadaki zincirleme ve aşamalı evrimin bir yaratıcı tarafından ortaya konulduğunu savunarak Panteizm'e yaklaşan felsefi görüş konu edilir. Tabiatta her hadise doğal bir süreçle işliyor ve böyle devam etme eğiliminde ise bu hadiseleri meydana getiren kanunların kökeni yine tabiatın kendisidir çıkarımıyla evrimin bir yaratıcı tarafından tasarlandığı görüşü Büchner tarafından reddedilir.[183]

3.2.2.3. Tabiatta Gaye

Tabiatta gayelilik veya amaca uygunluk olduğu fikri, Büchner'e göre kâinatın aşkın bir güç tarafından yaratıldığını öne sürenlerin sıklıkla başvurduğu argümanlardan biridir. Akıl çevresindeki olayları neden-sonuç ilişkisi üzerine kurmaya meyilli olduğundan insan kendisini doğadaki her şeyin belirli bir amaca yönelik var olduğu fikrine koşullandırır. Ancak insanın gaye sebep olarak yorumladığı tabiatın ve kuvvetlerinin hayatta kalmaya kabiliyetli olanları yaşatıp zayıf olanları eleme işleminin tabii bir sonucudur.[184] Örneğin görme organı olan göz birçok kişi tarafından mucizevi bir organ olarak yorumlanır ve metafizik bir kuvvetin mükemmel bir

---

[180] Eserin İngilizce baskısında "intellectual" olarak geçen kavram mütercimler tarafından "ruhsal" olarak çevrilmiştir. Karşılaştırma için bk. Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, 309; Büchner, *Force and Matter*, (London: Asher & Co., 1884), 213.
[181] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 308-309.
[182] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 302-303.
[183] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 311-312.
[184] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 317-318.

donanımla insanoğluna gözü bahşettiği iddia edilir. Fakat fizyologlar gözün birçok kusur ve eksikliği olduğunu tespit etmiştir. Göz gibi diğer duyu organları da en ilkel seviyeden başlayarak uzun süreli evrim sonucunda kendilerine has sinirsel yapılar edinmişlerdir ve bu organların hala tam anlamıyla eksiksiz çalıştıkları söylenemez.[185] Tabiattaki bu aşamalı gelişim şu an sahip olunan karmaşık sistemlerin önceden düşünülmüş veya planlanmış olmadığını ispatlamaktadır. Gayecilerin iddia ettiği gibi insana görmek için göz, koşmak için ayak verilmemiş olup gözlerimiz olduğu için görür, ayaklarımız olduğu için koşarız.[186]

Büchner'e göre kâinatın insanoğlunun menfaati için yaratıldığı düşüncesini savunanlar salgın hastalıkların ve doğal afetlerin insanlığa nasıl bir faydası olduğunu açıklayamamaktadır. Her canlının iyiliğini arzulayan bir yaratma tabiata hâkim olsaydı yeryüzünde kusurlu veya faydası açıklanamayan hiçbir varlığın bulunmaması gerekirdi. İzah getirilemeyen her bir varlık gaye taraftarlarının çizmeye çalıştığı mükemmel tasarlanmış evren resmiyle uyuşmamaktadır.[187] Büchner nedenselliği merkezine alan Budizm öğretisini özgür düşünceye en açık inanç sistemi olarak tanıtır ve bu noktada Budist Siyam kralı ile Hıristiyan misyonerler arasında geçen bir konuşmayı alıntılar. Hıristiyan misyonerler doğa olaylarına teleolojik açıdan yaklaşırken, Siyam kralı doğadaki insanın menfaatine yorumlanamayacak kaotik olaylara dikkat çekmiş ve evrende gayelilik olmadığını belirtmiştir.[188]

3.2.2.4. İnsan

"İnsan" başlıklı bölümde insan ve hayvan arasındaki farklılığın temelde değil derecede olduğuna dikkat çekilerek mükemmel surette yaratılmış insan fikri reddedilir. İnsan en basit şekilden başlayarak mekanik sebepler neticesinde gelişme göstermiş ve şu anki yetkinliğine ulaşmıştır.[189] Büchner'e göre dil yetileri hayvanlardan bariz bir farklılık göstermeyen kabilelerin varlığı ve sosyal ortamlardan izole edilerek büyütülen çocukların dilsel beceri geliştirememesi, dinî metinlerdeki "ilk insan Âdem karmaşık dil becerisine sahipti" iddiasını çürütmektedir.[190]

---

[185] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 321-322.
[186] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 323-324.
[187] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 335-340.
[188] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 350.
[189] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 359.
[190] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 362-363.

Bu bölümün ikinci kısmı Feuerbach'ın (öl. 1872) insan ve din görüşleri üzerine temellendirilir. Feuerbach'a göre Allah tasavvuru insanın muhayyilesinin bir ürünüdür. İnsan zihnindeki ideallerin karşılığını evrende bulamayınca bu idealleri yine kendi kurduğu "tanrı" kavramına yüklemiştir. Ancak ulaşılamaz yaratıcı inancı insanın kendine yabancılaşmasına sebep olmuştur. Bu yüzden Allah fikrinden kurtulabilen insan tam anlamıyla bir birey olabilecek ve zihnini özgürleştirebilecektir.[191] İnsanoğlu son yüzyılda batıl itikatları geride bırakıp bilim ve aklı referans noktası alarak ideal medeniyete ulaşma yönünde ciddi bir ivme yakalamıştır. İnsanlığın pozitif bilimlerden aldığı güçle yeryüzünde barış ve huzur tesis edeceği noktasında Büchner'in inancı tamdır.[192]

3.2.2.5. Beyin ve Ruh (Dimağ ve Ruh)

"Beyin ve Ruh" bölümünde insanın diğer canlılardan daha gelişmiş zihinsel kapasiteye sahip oluşu, insan beyninin anatomik yapısının diğer canlı beyinleriyle mukayesesi üzerinden açıklanır. Beyin kütlesi ve beyin lif yoğunluğunun aklî yetilerin gelişmişliği yani zekâyla bağlantısı bilim insanları ve sanatçıların beyinleri üzerinde yapılan anatomik incelemelerle ortaya konmuştur. Şairler ve filozoflar gibi mesleği gereği sürekli beyin egzersizi yapan kişilerin beyin yoğunluklarının ve beyin kıvrımlarının daha fazla olması, beynin aynı beden gibi kullanıma bağlı olarak geliştiğini göstermektedir.[193]

Muhakeme, tahayyül, hafıza, zaman-mekân algısı gibi bilişsel yetiler beyindeki nöron adlı özelleşmiş sinir hücrelerinin elektriksel faaliyetleri sonucu gerçekleşmektedir. Omurgalı beyni üzerinde ilk canlı incelemeleri yapan Fransız fizyolog Jean Pierre Flourens (öl. 1867) ablasyon deneylerinde beyin tabakalarını tek tek kaldırarak aklî melekelerin kademeli yok oluşunu gözlemlemiş ve ruhun, başka bir ifadeyle bilincin, maddesel yapıdaki beyinde bulunduğu sonucuna ulaşmıştır.[194] Materyalist bakışa göre akıl, ruh, bilinç, vicdan gibi kavramların bütünü beyindeki sinirsel faaliyetlere karşılık gelmektedir. Nitekim ruh hastalıkları olarak adlandırılan hastalıklar beynin ya yapısal bir deformiteye uğramasından ya da kimyasal bir dengesizlik sonucu oluşan işlev bozukluğundan kaynaklanmaktadır. Tıp literatüründe kafa yaralanması sonucunda

---

[191] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 371-372; Kenan Gürsoy, "İlhâd", *DİA*, 2000, 22/97.
[192] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 377-378.
[193] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 397.
[194] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 410.

kişilik bozukluğu ya da hafıza kaybı yaşayan birçok vaka görülmüştür. Spritüalistlerin iddia ettiği gibi ruh beyinden bağımsız bir cevher olsaydı beynin darbe almasıyla ruh da zarar görmezdi.[195]

3.2.2.6. Düşünce (Tefekkür)

"Düşünce" başlıklı bölüm duyumlanacak maddi bir gerçeklik olmadan düşüncenin de olmayacağı fikri üzerine inşa edilir. Büchner, Karl Vogt'un "Karaciğer ile safra arasında nasıl bir ilişki varsa düşünce ile beyin arasında da benzer bir ilişki vardır." çıkarımına tamamıyla katılmamaktadır. Büchner'e göre safra görülüp tartılabilir bir maddeyken düşünce için bu nitelikler geçerli değildir. Düşünce kendi başına bir madde olmamakla birlikte maddi olan beynin faaliyeti sonucu ortaya çıkar. Bu nedenle maddesel olanın yok oluşu ile düşünce de yok olur. [196]

3.2.2.7. Bilinç (Vicdân)

"Bilinç" duyumların ve algı şekillerinin hafızada toplanması ile oluşan benlik bütününe denir. Duyum kabiliyetine göre bilincin kuvveti de değişim gösterir. En basit canlı türlerinde dışarıdan gelen etkiye tepki neredeyse yok denecek kadar zayıfken zihinsel gelişimini sağlıklı bir şekilde gerçekleştirmiş bir insanda bilinçlilik oldukça yüksek bir seviyededir. İnsan beyni bebeklikten itibaren dışarıdan gelen uyaranları tanıma-ayırt etme-sınıflama gibi süreçlerden geçirerek "ben ve benim dışındakileri" öğrenir. İnsan, ben olmayanı gözlemleyerek kendi varlığının farkındalığını kazanır. Bu nedenden ötürü Büchner'e göre gözlemleyeceği harici bir nesne olmayan kişide benlik bilincinin oluşması mümkün değildir.[197] Materyalistlerin aksine ruhçu görüş bir bütün halinde değişime kapalı ve gayri maddi yapıda olan bir bilinç anlayışını öne sürer. Ancak beyin hasarı yaşayan kişilerde hafıza kaybına bağlı olarak benlik bilincinde kopmalar gözlemlenmiştir. Psikiyatrik bir hastalık olan çoklu kişilik bozukluklarında da bilinç iki veya daha çok benliğe bölünmekte, aynı bedende birden çok kimlik barınmaktadır. Bütün bu örnekler bilincin beynin sağlıklı işleyip işlemediğine bağlı olarak farklılaştığını göstermektedir.[198]

---

[195] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 424-425.
[196] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 445-447.
[197] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 459-464.
[198] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 472-474.

3.2.3. Madde ve Kuvvet Üçüncü Cilt

3.2.3.1. Ruhun Merkezi (Ruhun Makarrı)

"Ruhun Merkezi" bölümüne biyolojik materyalizm üzerine temellendirilmiş ruh ve akıl tanımları ile giriş yapılır. Ruh beynin duyusal, edimsel ve iradi faaliyetler bütünü olup akla göre daha genel bir kavramdır. En basit hayvan hatta bitki türleri için bile ruhtan söz edilebilir ancak akıl insan ve insana yakın gelişmişlikte olan hayvan türleri için kullanılan daha özel bir ifadedir. Başka bir deyişle ruh organiklerin en düşük seviyedeki sinirliliğini kapsarken, akıl bu sistemin merkezi bir organa bağlı olarak yetkinleşmiş hâline denir.[199]

Anatomi, nöroloji ve psikiyatri alanlarına öncülük eden beyin çalışmalarıyla bilinen Thomas Willis (öl. 1675) ruhun merkezinin beyinde bulunduğu teorisini ileri süren ilk bilim insanıdır. Descartes (öl. 1650) ruhun merkezinin beyindeki kozalaksı yapıda (epifiz bezi) olabileceğine işaret etmiş Kant (öl. 1804) ise anatomi uzmanı Samuel Thomas von Sömmerring'in[200] (öl. 1830) teorilerinden yola çıkarak ruhun merkezinin serozoit olduğunu öne sürmüştür. Büchner bu noktada insan fizyolojisine dair ilmî yetkinliği olmayan metafizikçilerin ruhun merkezi hakkında tartışmalara katılmalarının mantıklı olmadığına değinir. Bu konuda söz sahibi olması gereken otoriteler insan beyninde araştırma yürüten fizyoloji ve biyoloji âlimleridir.[201]

Beyinde bedenin her noktası ile eşleşen bir topoğrafya olup dışarıdan gelen her fiziksel uyaran bu haritadaki karşılığa göre anlamlandırılarak dokunma, sıcaklık, ağrı, derin duyu (pozisyon duyusu) gibi çeşitli duyuları oluşturur. Paul Broca[202] (öl. 1880), Eduard Hitzig (öl. 1907) ve Gustav Fritsch'in[203] (öl. 1927) insan beyni üzerindeki deneyleri her duyum ve hareketin beyinde özel bir bölge ile ilişkili olduğunu ispatlamaktadır.[204] Tek vücutta iki başlı doğan çocukların iki ayrı birey olarak kabul

---

[199] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 483-484.

[200] Kranyel sinirlerin organizasyonu hakkındaki doktora çalışması günümüzde hâlâ geçerliliğini koruyan anatomi uzmanı.

[201] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 486-488.

[202] Konuşma yitimi (afazi) yaşayan hastaların sol frontal kortekslerinde lezyon tespit ederek beyin fonksiyonlarının lokalizasyonunu anatomik bulgularla ispatlayan ilk bilim insanıdır. ("Paul Broca", *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/biography/Paul-Broca/ (erişim 28.05.2021)).

[203] Hitzig'in yönetiminde bir köpeğin serebral korteksine anestezi uygulamadan yaptıkları deneyler sonucunda beynin motor bölgelerinin yerlerini tayin etmişlerdir. ("Gustav Fritsch (1838–1927)", *Nature* 141 (1938), 403).

[204] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 494.

edilip tek başlı olup iki vücuda sahip olanların tek bir birey kabul edilmesi Büchner tarafından ruhun merkezinin beyin olduğunun bir diğer ispatı olarak sunulur.[205]

3.2.3.2. Doğuştan Fikirler (Cibilli Fikirler)

"Doğuştan Fikirler" adlı bölüm insanın sahip olduğu bilgileri yalnızca duyumsama ve deneyim ile edindiği fikri üzerine kurulur. Bu bölümde Thomas Hobbes (öl. 1679) ve John Locke'un (öl. 1704) deneyciliğe dayanan epistemolojilerine detaylı bir biçimde yer verilir. Dış dünya ile irtibatı yoğun olan bireylerde bilgi ve tecrübenin de aynı derecede kuvvetli olduğu gözlenirken, yalıtılmış ortamlarda yetişen kişiler bilişsel olarak yeterli gelişimi gösterememişlerdir.[206]

Yeni doğanların anne karnındaki korunaklı ortamdan çıktıktan sonra kısa sürede birçok beceri kazanması Büchner'e göre dış dünyayı gözlemleme ve deneyimlemenin zihinsel gelişimde nasıl bir rolü olduğunu ortaya koymaktadır. Fiziksel engellerinden ötürü dış dünya ile irtibat kopukluğu yaşayan sağır ve dilsizlere bakıldığında beyinlerinde fizyolojik bir hasar olmamasına rağmen zihinsel gelişimleri duyuları sağlam insanlara kıyasla geri kalmaktadır. Eğer insanlar doğuştan belirli bir bilgi donanımıyla dünyaya gelseydi duyularında kusurlar olan veya izole yaşayanların diğerlerinden bir farklılık göstermemesi gerekirdi.[207] Büchner insanlığın tümünde bulunan ortak kabullerin tecrübe ile edinilmesinin mümkün olmadığı iddiasına yanıt olarak insanlığın yüzyıllar süren kültürel evrimini sunar. Ahlak, estetik ve sanata dair ortak kabuller birçok topluluğun binlerce yıllık faaliyetlerinin neticesinde şekillenmiştir. Eğer bu kabuller iddia edildiği gibi *a priori* olsaydı toplumdan topluma değişiklik göstermez, bir toplumda doğru/güzel kabul edilen başka bir toplumda yanlış/çirkin kabul edilmezdi.[208]

3.2.3.3. Allah Fikri

"Allah Fikri" bölümünde yüce bir varlığa inancın insanda içkin bir şekilde mevcut olmadığı yeryüzünün farklı bölgelerindeki tanrı tanımaz topluluk örnekleri üzerinden ele alınır. Stanislas de Lauture (öl. 1868), John Lubbock[209] (öl. 1913), Justus Hasskarl

---

[205] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 500-501.
[206] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 525-526.
[207] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 533-535.
[208] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 540-543.
[209] Eski ve Yeni Taş devirleri için Paleolitik ve Neolitik terimlerini kullanan ilk bilim insanı olup arkeolojinin bilimsel bir disiplin olmasına yaptığı önemli katkılarla bilinir.

(öl. 1894) gibi gezginler seyahatleri boyunca Allah fikrine rastlanılmayan bir sürü kavimle karşılaşmış aralarında yaşayıp örf ve inanışlarına dair gözlemlerini kaydetmişlerdir.[210] Büchner bu bölümün büyük bir kısmını seyyahların güncelerinden alınan kesitlere ayırır. Allah fikrinin önsel bir bilgi olmadığı izah edildikten sonra bu fikrin kökenine inmek için Feuerbach'ın antropolojik din yaklaşımından yararlanır. Feuerbach insandaki dışsal ve yüce bir varlık tahayyülünün altında idealize ettiği kendi benliğinin aranması gerektiğini "antropomorfizm" kavramı ile ifade eder. Dinlerdeki yaratıcı betimlemelerinin insani izler taşıması da bu nedenledir.[211] Büchner ilahiyat âlimlerinin panteizm fikrini güncelleştirerek bilimsel gelişmelerle uzlaşan tanrı-evren tasavvuru kurma çalışmalarının, yeterli felsefi derinlikte olmadığına da ayrıca dikkat çeker.[212]

3.2.3.4. Ruhun Ebediyeti

"Ruhun Ebediyeti" konusu Büchner tarafından ruhun maddeyle olan bütünleşik ilişkisi üzerinden çözümlenir. Her türlü ruhsal dışavurum beyindeki kimyevi bir değişimden kaynaklı olduğu için maddi bir dayanak olmadan ruhsal faaliyetin sürdürülmesi mümkün değildir. Ruhsal faaliyetin başlangıcı da yine maddenin ortaya çıkışı ile eş zamanlıdır. Ruhun ebedi olduğunu savunanlar evrende hiçbir maddenin yok olmadığından yola çıkarak ruhun da yok olmayacağını iddia ederler. Materyalistler de kâinattaki madde ve kuvvet döngüsünde hiçbir şeyin tamamıyla yok olmayacağını belirtir. Ancak bu kural evreni kapalı bir kutu olarak düşünürsek bütün için geçerlidir. Bütünün içindeki parçalar kesintisiz bir yapım-yıkım aşamasından geçer ve yaşam döngüsünü tamamlayan her bir parçanın ölümü gerçekleşir.[213]

Alman filozof Fichte tabiatüstü bir kavram olduğu için ebediyetin duyularla açıklanmasının mümkün olmadığını öne sürer. Büchner'e göre de tecrübi bir delil getirmenin mümkün olmadığı ruhun ebediyeti ya da ölümden sonra hayat gibi tartışmaların bir neticeye varmayacağı açıktır. Büchner ruhun ebediyeti insanda içkindir ve ruhun sonsuzluğundan bahsetmeyen din yoktur gibi iddiaları kabul etmez.

[210] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 578-580.
[211] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 595-596.
[212] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 604.
[213] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 605-610.

Nitekim Yahudiliğin bazı kollarında ve Konfüçyüs öğretisinde ruhun sonsuzluğundan bahsedilmemektedir.[214]

3.2.3.5. Hayat Kuvveti

"Hayat Kuvveti" bölümünde dirimselci ekolün yaşamın kökeni hakkındaki teorilerine ve abiyogenezin biyolojik materyalizm bağlamında izahına yer verilir. İnorganik kuvvetlerden organik yaşamın ortaya çıkmasının mümkün olmadığını iddia edenler maddenin hayat bulması için dışarıdan etki eden dirimsel bir ilke veya gaye sebebe ihtiyaç olduğunu öne sürerler. Dirimselciler bilim camiasına insan bedeni tamamen kimyasal bileşenlerden oluşuyorsa neden laboratuvar ortamında canlı varlıklar meydana getirilemiyor sorusunu yöneltirken bilim adamları inorganik ve organiklerin yapılarındaki benzerliklerden yola çıkarak belirli şartlar altında inorganik yaşamdan organik yaşamın oluşabileceği varsayımında bulunmaktaydı. Nitekim çok kısa bir süre zarfında bu konuda ilk somut adım atılmış ve Fransız kimyager Marcellin Berthelot (öl. 1907) laboratuvar ortamında hidrojen ve karbondan hidrokarbon sentezleyerek inorganik maddelerden organik bileşikler elde edilebileceğini ispatlamıştır.[215]

3.2.3.6. Hayvanların Ruhu

"Hayvanların Ruhu" adlı bölümde hayvan ve insan ruhu arasında nitelikte değil nicelikte bir farklılık olduğuna vurgu yapılır. Fizyoloji ve psikoloji âlimleri tarafından en basit hayvandan en gelişmiş insana doğru aşamalı bir ilerleme gözlemlenmiş ve beynin gelişmişliği ile ruhun gelişmişliğinin paralellik seyrettiği tespit edilmiştir. Hayvanlardaki tehlikeyi sezme, tedbir alma ve plan yapma gibi zihinsel yetiler bazı âlimlerce içgüdü kavramı ile açıklanır. Ancak "instinguere"[216] sözcüğü bir şeye doğru yönelme anlamını içerdiğinden hareket ettirici metafizik bir gücü ima etmesi nedeniyle kullanımı sakıncalıdır. Hayvanlardaki zihinsel faaliyetler, duygu dışavurumları, örgütlenme ve bir arada hareket etme gibi sosyal beceriler hayvanların basit dürtü veya içgüdüler ile değil insanlar gibi karmaşık muhakeme yetileriyle davrandığını ortaya koymaktadır.[217]

---

[214] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 624-629.
[215] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 651-652.
[216] Almancada içgüdü anlamındaki "instinkt" (İng. instinct) sözcüğü Latince "instinguere" kökünden gelmektedir. (Douglas Harper, "Instinct", *Online Etymology Dictionary*, https://www.etymonline.com/search?q=instinct/ (erişim 01.05.2021)).
[217] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 659-664.

Büchner dil becerisine sahip tek canlı insan olduğu için hayvan ve insan ruhu arasında keskin bir ayrım vardır diyenlere hayvanların kendilerine özgü bir dil kullanarak oldukça başarılı iletişim ağları kurduklarına dair kuş sürülerinden, arı ve karınca topluluklarından örnekler verir. Hayvanların zihinsel kapasitelerinin sınırlı olup gelişime açık olmadığı iddiasına yanıt olaraksa evcil hayvanların eğitimle kazandıkları beceriler gösterilir. Büchner'e göre zannedilenin aksine türler arasında keskin ayrımlar yoktur ve tabiat en basitinden en karmaşığına kadar tüm canlılarıyla ahenkli bir bütün oluşturmaktadır.[218]

3.2.3.7. Cüz'î İrade (İrâde-i Cüz'iyye)

"Cüz'î İrade" meselesi Büchner'e göre maddi manevi bütün yetileriyle tabiatın bir eseri olan insanın tabiat kanunlarıyla olan zorunlu ilişkisi üzerinden değerlendirilir. Tabiat kanunlarının etkisinden sıyrılmak mümkün olmadığı için materyalist öğretide mutlak anlamda özgür iradeden bahsedilemez. Büchner bu noktada insan fiillerine etki eden üç ana unsura değinir. Birincisi her kişinin kalıtım yoluyla getirdiği maddi ve manevi yeteneklerdir. İkincisi eğitim-öğretim ve gelenek yoluyla insan fiillerinin etki altına alınmasıdır. Son olarak da davranışlara tesir eden iklim, coğrafya, kültür, yönetim şekli gibi dış faktörlerdir. Bu içsel ve dışsal etkenlerin sonucunda insan belirli seçimlerde bulunur.[219] Bir başka deyişle şahsiyet denilen şey doğuştan sahip olduğumuz yeteneklerin ve çevresel şartların tabii bir neticesidir. Bölümün ikinci yarısı iradi olarak suç işlediği varsayılan kişilerin nörolojik veya psikiyatrik bir hastalık öyküsüne sahip olduğuna dair araştırmalara ayrılır. Bu noktada George Drysdale'nin *The Elements of Social Science* eserinden yapılan alıntı dikkat çekicidir: "Bir caninin bulunduğu duruma girmek ve tâbi olduğu şartlara tâbi kalmak suretiyle hiçbirimiz bir cinayet işlemekten kendimizi alıkoyamayız." Büchner suçu ortaya çıkaran fiziksel ve çevresel koşullar belirlendiği takdirde o suç gerçekleşmeden önlem alınabileceğini iddia eder. Büchner davranışların da tabiat olayları gibi mekanik kurallara tabii olduğu öne sürümüyle psikoloji bilimine materyalist yaklaşım sunan ilk isimler arasında yer almıştır.[220]

---

[218] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 679-682.
[219] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 686-689.
[220] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 704-708.

3.2.3.8 Ahlak

"Ahlak" bölümünde materyalistlere en çok yöneltilen eleştirilerden "Din veya ahiret inancı yok edildiğinde ahlaklı olmanın ardına nasıl bir motivasyon koyulacak?" sorusu konu edilir. Büchner bilim adamlarının bu soruya yanıt vermek zorunda olmadığını ve bilimin iyi/kötüyle değil doğru/yanlışla ilgilendiğini belirtir. Yine de Büchner materyalistlerin her şeyi yıkıp yerine tatmin edici bir dünya görüşü koymadığını iddia edenlere karşı savunma amaçlı eserine bu bölümü eklemeyi uygun bulmuştur.[221] Dindarlık ile ahlaklı olmak arasındaki bağlantı hususunda Büchner dindarlığın taassuba varan boyutlarında caniliğe daha çok rastlandığını söyler ve dindar insanların daha ahlaklı olduğu yönündeki varsayımı doğrulayacak toplumsal bir kanıtın Hıristiyan Avrupa'da bulunmadığına dikkat çeker. Ahlak değiştirilemez kurallar bütünü olmak yerine toplumların ihtiyaçlarına göre değişip geliştirilebilecek bir yapıya sahip olmalıdır. Büchner insanın kalıtımla getirdiği kabiliyetleri ve toplumsal faktörlerin hesaba katılarak oluşturulan ahlakın dinlerin sunduğu otoriter ve katı ahlaktan çok daha insani olacağının altı çizer.[222]

3.2.3.9. Özet (Hulâsa)

"Özet" bölümünde Büchner son yıllarda bilimde yaşanan gelişmelerin insanoğlunun hem madde hem de metafizik anlayışı üzerindeki etkisine değinir. Bilimler ortaya koydukları icat ve keşiflerden ziyade geliştirdikleri metodoloji ile ilerlemenin önünü açmıştır. Büchner'e göre felsefe de bilimsel metot ve yöntemler üzerine kurulursa bir fen dalı olarak kabul görebilir aksi hâlde bilimsel dayanakları olmayan felsefenin sunduğu bilgiler hakiki bilgi sayılmaz. Tabii bilimleri fizikî olan ile sınırlayıp metafizik sahayı filozoflara ve teologlara hasreden yaklaşım dualist bir evren tasavvuru inşa edeceğinden materyalizmin en başından beri savunduğu teklik ilkesiyle çatışmaktadır.[223] Büchner'e göre evrenin ardında aşkın bir güç olduğu fikri her devirde kültür, toplum, coğrafyaya göre başka bir şekle bürünen, her dinde ayrı bir varlığı olan ancak temelde aynı karanlığı ve bilgisizliği yansıtan bir fikirdir. Bilimsel metot sayesinde tabiatın belirli bir düzende ve harici bir güçten bağımsız işlediği keşfedildikçe, cehaletin karanlığı aydınlatılmış ve bilim kendi hakikatini kurmuştur.[224]

---

[221] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 709-710.
[222] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 713-714.
[223] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 727-729.
[224] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 735-736.

BÖLÜM IV

REDDİYELER

4.1. Osmanlı Aydınlarınca Materyalizme Getirilen Eleştiriler

Materyalizmin Osmanlı'ya girişi için Beşir Fuad, Suphi Edhem, Memduh Süleyman, Edhem Necdet, Celâl Nuri ve Abdullah Cevdet basın-yayın organlarını kullanarak sistemli bir şekilde çalışmalarda bulunmuşlardır. Materyalizmin Osmanlı düşünce dünyasında kabul görüp yaygınlaşmasını amaçlayan faaliyetlerin bir uzantısı olarak Baha Tevfik ve Ahmed Nebil 1911'de *Madde ve Kuvvet*'i bir bütün olarak Türkçeye çevirip yayımlar. Materyalizmin savunucularının bu yoğun çalışmaları karşısında Müslüman düşünürler kayıtsız kalmamış, materyalizme art arda tenkitler yöneltmişlerdir. Bu bağlamda Osmanlı'nın son dönemi ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını içine alan kısa bir zaman diliminde materyalizme getirilen eleştirilerden kayda değer bir literatür ortaya çıkmıştır.[225] Osmanlı düşünürleri tarafından materyalizme yöneltilen eleştiriler aşağıda kronolojik sıra gözetilerek verilmiştir:

1) Ahmet Mithat Efendi, *Ben Neyim? Hikmet-i Maddiyeye Müdâfaa*, (İstanbul: Tercüman-ı Hakikat Matbaası, 1891).
2) İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, (İzmir: Ahmet Celâdet ve Şirketi Matbaası, 1895).
3) Fatma Aliye Hanım, *Tedkîk-i Ecsâm*, (İstanbul: Hanımlara Mahsus Gazete Matbaası, 1317/1901).
4) Harputizade Hacı Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât* (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1912).
5) Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür?*, (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1327).
6) Şehbenderzade Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*, (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1332/1914).
7) Halid Edib, *Maddiyyuna Reddiye*, (Kütahya: Liva Matbaası, 1334).

---

[225] Mehmet Akgün, *Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri*, (Ankara: Elis Yayınları, 2014), 9-10.

8) İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341).
9) Mehmet Şemseddin Günaltay, *Felsefe-i Ûla İsbât-ı Vacib ve Ruh Nazariyeleri*, (İstanbul: Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1341).
10) Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm*, (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-1342).
11) İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelâm*, I-II (İstanbul: Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1339-40, 1341-43)
12) Mehmet Emin Feyzi, *İlim ve İrâde*: *Maddiyyun Mezhebinin Reddini Muhtevîdir* (İstanbul: Necm-i İstiklâl Matbaası, 1342/1926).
13) Mehmet Ali Aynî, *Reybilik, Bedbinlik ve Lailahilik*, (İstanbul: Kütüphane-i Sudi, 1927).
14) İsmail Fenni Ertuğrul, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928).

Çalışmamız kapsamında yukarıda zikredilen tenkitlerden doğrudan Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ine reddiye olarak yazılan *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, *Red ve İsbât*, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* ve *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* eserleri bu bölümde ele alınacaktır.

4.2. İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun, İsmail Ferid (öl. [?])

Muhammed Yazır Efendi'nin oğlu İsmail Ferid 1852 Yanya doğumludur. Dârü'l-Maârif Rüşdiyesi'nde eğitim görmüş ve yaşamı boyunca Ankara, Edirne, Halep, Kastamonu, Konya ve Beyrut gibi muhtelif vilayetlerde memuriyet görevini sürdürmüştür. Osmanlı fikir camiasında tanınması ise Büchner'in materyalizmin başucu kitabı olarak kabul edilen *Madde ve Kuvvet* eserine yazdığı *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun* (Materyalist Öğretinin İptali) adlı tenkit ile olmuştur. Müellifin kayıtlara geçen eserleri *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun* (Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, İzmir, 1895) ve *Kütüb-i İlm-i Heyette Noksan Görünen Mebâhisi Hâvî Risâledir* (Asır Matbaası, İstanbul, 1905) olmak üzere ikidir. *Kütüb-i İlm-i Heyette Noksan Görünen Mebâhisi Hâvî Risâledir* başlıklı eserinde klasik ve modern astronominin birbirine

muhalif olduğu meselelere değinerek modern astronomiye dair şüphe ve sorularını dönemin alanında uzman bilim adamlarına yöneltmektedir.[226]

Madde ve Kuvvet'in Türkçeye tercümesinden on altı yıl önce kaleme alınan *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun,* Büchner'in eserini doğrudan hedef alan ilk reddiye olma özelliğini taşır. Eser erken bir eleştiri olmasının yanı sıra müellifinin modern bilimin sonuçlarını spekülatif bir üslupla çürütmeye çalışması ile dikkat çeker.[227] İsmail Ferid İslami ilimlerde ve Arapçada bilgi sahibi olmasına karşın herhangi bir Batı diline vakıf değildir. İsmail Ferid'in dil yetersizliğinden dolayı *Madde ve Kuvvet*'i orijinalinden bizzat okumayıp esere muhatabının tercümesi üzerinden eleştiri getirmesi ilmî çevrelerde ciddi bir eksiklik olarak görülmüştür. Büchner'in madde ve kuvvet üzerine kurduğu doğa felsefesinin bu denli popüler olmasından rahatsızlık duyan İsmail Ferid eleştirisinde materyalist doğa felsefesini çürütmeyi ve nübüvvetin varlığını tabiattan delillerle kanıtlamayı amaçladığını ifade eder. Fakat bunu yaparken güncel bilimsel gelişmeleri reddetmenin de ötesinde üç asırlık geçmişi olan Güneş merkezlilik gibi temel astronomi kuramlarını da yok saymıştır.[228]

İsmail Ferid "İfâde-i Mahsûsa" başlıklı bölümde eserinde çoğunluğun ittifak ettiği hususlarda aksi görüşleri savunduğu için tenkit edileceğinin farkında olduğunu belirtir. Kozmolojiyle ilgili argümanlarının bilimsel çerçevenin dışında olduğuna dair eleştirilere karşı savunmasını "Çoğunluğa muhalefet hata barındırır." ilkesinin de bir istisnası olabileceği üzerine kurar. Bilim bir önceki bulguyu yanlışlama ile ilerlediğinden şu anki bilim otoritelerinin mutlak doğru kabul ettiği öğretiler de bir süre sonra yanlışlanacaktır. Bu sebeple modern astronominin sunduklarına şüpheyle yaklaşmakta ve çoğunluğa aykırı olan fikirleri müdafaa etmekte İsmail Ferid'e göre bir sakınca yoktur. İsmail Ferid aynı şüpheci yaklaşımını bilimde çığır açan isimlerin öğretilerine karşı da sergiler. Sırf yerçekimi kanununu keşfetti diye Newton'ın diğer bütün kuramlarının doğru olması gibi bir zorunluluk bulunmadığı düşüncesindedir.[229]

"Sebeb-i Tahrîr-i Hurûf" başlıklı bölümde reddiyenin yazılma nedeni izah edilir. İsmail Ferid Batılı tarzda eğitim görmüş, mükemmel Fransızcası olan bir entelektüelle tanışmış ve kütüphanesini incelemiştir. Bu kimsenin kitaplığında bilim ve felsefeye

---

226 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun,* sad. ve yay. haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 19.
227 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, sad. ve yay. haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri, 7.
228 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, sad. ve yay. haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri, 14-15.
229 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, (İzmir: Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, 1895), 3-4.

dair yabancı dilde birçok eser bulunurken ne Türkçe ne de dinî hiçbir eser olmaması İsmail Ferid'i şaşırtır. Muhatabına sebebini sorduğunda ise Türkçe eserlerin sadece edebiyat olarak okunabileceğini buna vakit ayırmanın da kendisi için artık faydasız olduğu yanıtını alır. Bu kimse modern kozmoloji hakkında fikirlerini beyan ederken Büchner ismini ve *Madde ve Kuvvet* adlı eseri birçok kez zikreder. Bahsi geçen eserin muhtevasını merak eden İsmail Ferid kendisine eserin detaylı bir tercümesini yapmasını ister ancak muhatabı altı yüzü aşkın sayfadan oluşan bu eserin bütün bir tercümesinin mümkün olmadığını ama ana hatlarıyla kendisine tercüme edebileceğini söyler.[230]

Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'ine ilk reddiye olan *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun* eseri İsmail Ferid ve muhatabının âlem, tanrı, madde, ruh ve nübüvvet üzerine karşılıklı diyaloglarının sonucunda ortaya çıkmış, karşılıklı konuşmanın doğası gereği iki taraf da argümanlarının ispatında daha çok cedel yöntemini kullanmıştır. İsmail Ferid'in muhatap olduğu kişi tercümeyi "insanın, varlığının mahiyetinden önce üzerinde bulunduğu âlemi tanımasının daha doğru bir felsefi yaklaşım olduğu" fikrine göre düzenleyerek yaptığından reddiye kozmoloji ile başlayıp madde ve kuvvetin mahiyeti ile devam eder. Bu nedenle reddiyedeki konuların dizilimi Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'indeki ile tam olarak örtüşmemektedir.[231]

Bunun yanı sıra İsmail Ferid Büchner'in hepsine müstakil bölüm ayırdığı insan, ruh, beyin, fikir ve ahlak gibi konuları vakit kaybı olarak değerlendirip eserinde yer vermemiştir. Aynı zamanda *Madde ve Kuvvet*'te böyle bir başlık olmamasına rağmen İsmail Ferid'in muhatabı ile tartışması sırasında nübüvvet meselesi de söz konusu olduğundan reddiyenin sonuna nübüvvet başlıklı bir bölüm de eklenmiştir.[232]

4.2.1. İsmail Ferid'in Materyalist Madde-Kuvvet Anlayışına Eleştirisi

İsmail Ferid Büchner'in "Maddesiz kuvvet, kuvvetsiz madde olamaz" iddiasına uzay boşluğunda yol alan ışık örneği ve maddenin gaz halinde çekim gücünün olmaması üzerinden karşı çıkar. Fennin tarif ettiği ışık "esirin titreşimleri" olduğundan ışık kuvvet cinsindendir. Materyalist öğretide titreşim kendi başına maddesel bir nitelik içermediğinden, bir yerden başka bir yere hareket edebilmek için maddeye ihtiyaç

---

[230] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 4-7.
[231] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 7-8.
[232] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 144-145.

duyulmaktadır. Ancak İsmail Ferid uzayda hareket ederek güneşten dünyaya ulaşan ışığı maddesiz kuvvetin varlığına örnek olarak gösterir. Eğer maddesiz kuvvet olamaz ise bir kuvvet olan ışık cisimsellikten uzak uzayda hareket edip yeryüzüne nasıl ulaşmaktadır? Işık kuvvet değil bizatihi maddedir desek, madde başka bir maddeye katıldığında eklendiği maddenin kütlesinin artmasına neden olur. Fakat ışığın bir cisme katılması o cisimde bir değişikliğe sebep olmadığından ışığın madde olması mümkün değildir.[233]

Kuvvetsiz maddeye gelindiğinde fizik maddeyi katı, sıvı ve gaz olmak üzere üç kısma ayırır. Katı hali atomlar arasında çekim kuvveti bulunup itim kuvveti bulunmayan hal, sıvı hali çekim ve itimin eşit olduğu hal ve gaz hali atomlar arası itim kuvveti bulunup çekim kuvveti bulunmayandır. Çekim kuvveti bulunmayan maddelerin hareket ve ona bağlı diğer kuvvetleri olmayacağından bu maddelere kuvvetsiz madde demek doğrudur. Eğer gaz hâlde olan maddelerde çekim kuvveti vardır ancak itim kuvveti ona galip gelmiştir denilirse de çekim kuvvetinin gereklilik yönü olan harekete sebep olma bu durumda gerçekleşmeyeceğinden çekim kuvvetinin herhangi bir tesirinden söz edilemez.[234]

Maddenin ezeli ve ebediliği bağlamında Büchner kimyadaki kütle korunum yasasını temel alarak kapalı bir sistem olan evrendeki toplam maddenin sabit kalmasından maddenin değişime uğramayıp ezeli ve ebedi olduğu çıkarımında bulunur. Materyalistlere göre sayısız kimya deneyinin sonucunda tartılabilir bir maddenin yok olamayacağı, yokluktan da tartılabilir bir maddenin ortaya çıkamayacağı ispatlanmıştır. İsmail Ferid bu deneylerde yapılanın var olanı birleştirip ayrıştırma olduğunu icat etme veya imha etme olmadığını savunur. İsmail Ferid’e göre insan türü yoktan var edemediği için herhangi bir maddenin yoktan var olması şimdiye dek tecrübe ile ortaya konulamamıştır. Fakat bu Kâdir-i mutlak olan yaratıcının yoktan var edemeyeceği anlamına gelmemektedir. İsmail Ferid yoktan var olma fikrinin tecrübe ile sabit olan kütle korunumu ilkesine aykırı olduğu eleştirisine ise evrenin başlangıcı ya da türlerin kökenine dair ortaya atılan teoriler üzerinden karşı çıkar. Ona göre bilim

[233] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 93-94.
[234] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 95.

her daim tecrübe ile kanıtlanması mümkün olan şeyler üzerine kurulu olmayıp varsayımlara dayanan fikirleri de konusuna dâhil etmektedir.[235]

İsmail Ferid "Madde eğer ezeli değil de sonradan var edilmiş ise yaratıcı maddeyi ihdas etmeden önce ne ile meşguldü?" sorusuna zamanın hadis olması üzerinden karşılık verir. Zaman bizzat mevcut olmayıp dış dünyadaki değişim ile idrak olunur. Bu sebeple dış dünya olmadığında yani madde olmadığında zaman mefhumu da olmayacaktır. O yüzden evrenin yaratılmasından önce Tanrı ne yapıyordu sorusu anlamsız bir sorudur.[236]

Büchner maddenin ezeli olduğu gibi kuvvetin de ezeli olduğunu savunur. Materyalist öğretide kuvvet yok olmaz sadece şekil değiştirir. Yanma sonucu oluşan ısı kuvveti[237] hareket kuvvetine dönüşür ki bu kimyasal bağıntının mekanik kuvvete dönüşümüdür. İsmail Ferid'e göre ise ısı ve ışık zerrelerin titreşimi olup bir mekândan diğer mekâna defalarca kez gidip gelirler. Titreşen bir zerrenin ilk gidişinde ortaya çıkardığı ısı/ışık ile dönüşünde ortaya çıkardığı ısı/ışık birbirinden farklıdır. Gitme ve gelme arasında öncelik ve sonralık bağıntısı olduğundan bu durum ezeliliğin "başkası tarafından öncelenmiş olmamak" tanımına aykırıdır. Dolayısıyla kuvvetin ezeli olması mümkün değildir.[238]

4.2.2. İsmail Ferid'in Kozmoloji Hakkındaki Görüşleri

Kant ve Laplace tarafından geliştirilen nebülöz hipotezi[239] güneş sisteminin oluşumu ve evrimine dair ilk evrenbilim teorilerinden biri olup Büchner de yerkürenin oluşumunu açıklamada bu hipotezden yararlanır. Nebülöz hipotezine göre Yerküre ve büyüklü küçüklü seksene yakın gezegen Güneş'ten kopup Güneş'in merkezkaç

---

[235] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 108-110.
[236] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 110-112.
[237] 1800'lerin ortasına kadar enerji kavramı yaygın olarak kullanılmamakta olup yerine hayat kuvveti anlamına gelen vis viva (İng. living force) kavramı kullanılmaktadır. (Douglas Harper, "Energy", *Online Etymology Dictionary*, https://www.etymonline.com/search?q=energy/ (erişim 04.05.2021). Bu nedenle hem Büchner hem de İsmail Ferid'in kuvvet olarak sınıflandırdığı ısı, manyetizma gibi konseptler modern fizikte enerjinin formlarındandır.
[238] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 104-106.
[239] Kant Güneş Sistemi'nin başlangıçta dağınık parçacıklardan oluşan bulutsu (nebular) bir yapıda olduğunu öne sürer. Yerçekimi, dağınık parçacıkların hareket edip birbirlerine çarpmasına neden olurken kimyasal kuvvetler de çarpışan parçaları bir arada tutmuştur. Parçacık kümeleri büyüdükçe hızları artmış ve nihayetinde gezegenleri oluşturmuştur. Kant'ın teorisindeki eksiklikler, Laplace'ın 1796'da sunduğu modelle giderilmiş ve bu iki yaklaşım "Kant-Laplace Nebülöz Hipotezi" olarak tek bir modelde birleştirilmiştir. (T. Chant Owen, "Solar system", *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/science/solar-system/ (erişim 04.05.2021)).

kuvveti etkisiyle Güneş etrafında bir halka oluştururlar. Bu gezegenlerin çevrelerinde hareketlerini yavaşlatacak bir sürtünme kuvveti olmadığından günümüze dek yörüngelerinde aynı şekilde dönmeye devam etmişlerdir. Dünya Güneş'ten koptuğunda gaz hâlinde olup zamanla soğuyarak sıvı ve katı hâl alır. Yeryüzünün bitki ve hayvan türlerinin ortaya çıkması için uygun koşullara gelmesi ise milyonlarca yıl sürer. Bu sebeple Dünya'nın başlangıcından bu yana geçen süre birkaç yüz milyon yıl olarak tahmin edilmektedir.[240]

İsmail Ferid materyalistik doğa felsefesi üzerine kurulmuş evren modelinin, evrenin başlangıcını sağlayan unsuru açıklamakta yetersiz olduğunu belirtir. Aralarındaki çekim kuvveti birbirine eşit olan zerrelerin denge hallerinin bir anda sebepsiz yere bozulduğu yönündeki açıklama sadece varsayımdan ibaret olup mantığa aykırı düşmektedir. Eğer bu zerreler arasında en başından bir dengesizlik vardı ise bunun ezelden beri olması gerekir ki bu durum materyalistik kozmolojideki Güneş Sistemi'nin bir başlangıcı olduğu hipotezi ile çelişir.[241]

İsmail Ferid Dünya'nın ve Güneş Sistemi'ndeki diğer gezegenlerin itme kuvveti neticesinde Güneş'ten koptuğu açıklamasına bir cismin itme kuvveti ile parçalara ayrılmasının mümkün olmadığı üzerinden karşı çıkar. Bu şekilde bir kopma yalnızca sırık gibi bir aletle ve de bunu hareket ettiren bir hareket ettirici ile gerçekleşebilir ki tabiatta böyle bir sırık bulunmamaktadır. Bunun yanında maddesel özden meydana gelen Güneş Sistemi'nin oluşumunu itme kuvveti gibi manevi vasıtalar ile izaha kalkışmak bilimin doğasına aykırıdır. İsmail Ferid gezegenlerin Güneş'in itme kuvvetinin tesiriyle belirli yörüngelere yerleşip o yörüngeleri takip ettiğini de kabul etmez. Ele alınan bir taş daire oluşturmak maksadıyla fırlatılsa bile fırlatıldığı anda hangi yönü işaret ediyorsa ancak o yönde ilerler. Tıpkı taş örneğinde olduğu gibi Güneş'ten kopan gezegenlerin de itme kuvveti neticesinde dairesel yörüngeler oluşturması mümkün değildir.[242]

İsmail Ferid'e göre Dünya Güneş'ten kopmadığı gibi Güneş'in yüzeyindeki zerrelerden de oluşmamıştır. Çünkü çekim kuvveti ile bir araya gelen bu zerreler, Güneş'ten ayrılıp Dünya'yı oluşturmak yerine Güneş'in çekim kuvvetine yenik

[240] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 17-20.
[241] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 22-23.
[242] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 24-26.

düşerek Güneş'e eklenmek zorundadır. Dünya'nın Güneş'ten koptuğu ile ilgili astronomi bahisleri varsayımlar üzerine kurulu olup kesinlik taşımazken, materyalistler bu varsayımları mutlak doğru kabul edip yaratıcı fikrini reddedecek kadar ileri gitmektedirler.[243]

İsmail Ferid Güneş'in Dünya'dan büyük olmadığını kutup noktalarının altı ay karanlık olması üzerinden ispatlamaya çalışır. Eğer Güneş materyalistlerin iddia ettiği gibi Dünya'dan 1,400,000 kat büyük olsaydı aralarındaki uzaklık ne kadar büyük olursa olsun, her bir saat 4 bin metre olmak üzere 38 milyon saat, bu dev ışık kaynağından gelen ışınlar neticesinde kutuplar ya hep aydınlık olur ya da çok az bir süre karanlıkta kalırdı. Bu durumda kutupların her sene altı ay karanlık olması Güneş'in varsayılanın aksine Dünya'dan büyük olmadığını ispatlamaktadır.[244]

İsmail Ferid'e göre Dünya Güneş'in etrafında da dönmemektedir. Eğer Dünya belirli bir yörünge izleyerek Güneş etrafında dönüyor olsa idi ortasına çakılmış bir direğin öğle vaktindeki gölgesi Dünya Güneş'in doğusunda iken doğuyu batısında iken batıyı gösterirdi. Hâlbuki kuzey yarım kürede öğle vaktinde bütün gölgeler kuzeyi gösterirken güney yarım kürede ise güneyi göstermektedir.[245] İsmail Ferid Dünya'nın sabit Güneş'in ise onun etrafında döndüğü iddiasına Kutup Yıldızı'nın yer değiştirmemesini delil olarak sunar. İsmail Ferid'e göre Kutup Yıldız'ı Güneş ve diğer yıldızlar gibi hareketli olmayıp her daim aynı yerde bulunan sabit bir yıldızdır. Dünya Güneş etrafında dönüyor olsaydı Kutup Yıldızı'nın da konumunun değişmesi gerekirdi. Ancak söz konusu yıldız konumunu korumaktadır bu da hem kendinin hem de Dünya'nın hareketsiz olmasına delildir.[246]

İsmail Ferid jeologların "Dünya'nın şu an sahip olduğu küresel yapı vaktiyle sıvı-ateş karışımı yumuşak bir yapıda olması sonucudur." iddialarına katılmaz. İsmail Ferid'e göre Dünya'nın başlangıcında su ve toprak karışımı bir yapıda olması da aynı küresel şeklinin oluşmasını sağlar. Dünya'nın merkezinde hâlâ aynı akkor maddenin bulunduğu yönündeki iddiayı ise merkezinde bu denli sıcak bir madde olan yerkürenin üstünün de dayanılamayacak sıcaklıkta olması gerekir, fakat tam aksine Dünya'nın

---

[243] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 27-28.
[244] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 33-34.
[245] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 35.
[246] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 43.

kutup noktaları insan yaşamına el vermeyecek kadar soğuk olmasıyla bilinir ifadeleriyle kabul etmez.[247]

İsmail Ferid âlemin sonsuz olmadığı görüşündedir. Materyalist öğreti bütün gök cisimleri ve yıldızlar sonsuz soyut uzayda sonsuz bir şekilde yayılmış olduğunu ileri sürer. İsmail Ferid ise iki sonsuzun birbirini kuşatmasının imkânsız olduğunu belirtir. Eğer soyut uzay gök cisimlerini ve yıldızları kuşatıyorsa, ki materyalistler soyut uzay kuşatan gök cismi kuşatılan demektedir, gök cisimleri ve yıldızların sonlu sayıda olması gerekir. Soyut uzayın sonsuz olup olmadığına gelince soyut uzay cisimsellikten uzak olduğu için tanımı gereği mevcut değildir. İnsanoğlu ise yalnızca mevcut şeyleri düşünebildiği için hem soyut uzay hem de sonsuzluk düşünülebilir olmadığından mevcut da değildir.[248]

Doğa yasalarının evrenselliği konusunda Büchner maddelerin yaydığı ışınların analizi[249] gök cisimlerinden gelen ışınlar ile yeryüzünde bulunan kükürt, kömür gibi madenlerin yaydığı ışınların yapısal benzerliğini ortaya koyar ve bu netice doğa kanunlarının evrende bir olduğuna işaret eder iddiasında bulunur. İsmail Ferid eğer bahsedilen ışınların analizi mümkünse tabiat kanunlarının değişmez olduğunu kabul etmekte bir sakınca yoktur der. Ancak İsmail Ferid'e göre dünyaya ulaşan ışık, eterin titreşimleri olup uzaydaki cisimlerin kendilerinden salınan ışık olmadığı için cisimlerin ışığını analiz etmek mümkün değildir.[250]

4.2.3. Tanrı, İnsan ve Ruh Hakkındaki Görüşleri

İsmail Ferid bilimin imkânları dâhilinde kâinatta metafizik bir olguya şimdiye kadar rastlanılmaması konusunda insanın görme duyusu bir mekânda bulunan maddesel yapıdaki şeyleri görmeye mahsustur ve Zat-ı Bâri mekân ve maddesellikten münezzeh olduğu için onu görmemiz mümkün değildir der. Allah'a mekân atfeden Müşebbihe fıkrasına değinir ve kadîm olan yaratıcının hâdis olan mekânda bulunamayacağını belirtir.[251] İsmail Ferid'e göre delâlete düşen fırkalardan bir diğeri olan Mücessime

---

[247] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 55-56.
[248] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 62-64.
[249] Spektroskopik analiz, maddelerin yaydığı radyasyonun dalga boyutu ve frekansından yola çıkarak maddenin bileşiminin, fiziksel ve elektriksel yapısının moleküler ve atomik düzeyde incelenmesidir. (J. Oliver Stoner, "Spectroscopy", *Encyclopedia Britannica*, https://www.britannica.com/science/spectroscopy/ (erişim 04.05.2021)).
[250] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 89-91.
[251] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 135-137.

fırkası yaratıcının et ve kandan meydana gelen bir bileşik olduğunu iddia etmektedir. Eğer Allah iddia ettikleri gibi cisim olsaydı belirli bir şekli ve miktarı olması gerekirdi ki bu durumda kendisini tahsis edecek birine muhtaç olurdu. Bu da yaratıcıya acziyet yükleyeceği için batıldır. Zaman hareket ile yani bir yerden başka bir yere gidip gelmeyle ilişkili olduğundan mekândan bağımsız olan Allah zamandan da bağımsızdır. Bu nedenle Allah'ın âleme takaddümü zamansal olmayıp zâtî takaddümdür.[252]

İsmail Ferid'e göre ruh materyalist öğretide tanımlandığı gibi "maddelerin birleşiminden oluşan bir sonuç" olsaydı insan bedeninin değişip yenilenmesiyle birlikte ruhun da değişkenlik göstermesi gerekirdi. Ancak insan bedenini oluşturan parçaların değişimine rağmen zihinde sabit olan anı ve bilgiler mevcuttur. Bu da ruhun maddesel değişikliğe bağlı olmadığını göstermektedir. İsmail Ferid ruhun mevcudiyeti ve mahiyeti bağlamında Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerine başvurur. Râzî ruh konusunda dört ihtilaflı görüş bulunduğunu belirtir. Bunlardan birincisi ruhun sadece duyulur bedenden ibaret olduğu, ikincisi mizaç ve tabiattan ibaret olduğu, üçüncüsü insan bedeni içinde latif bir cevher olduğu ve dördüncüsü insan bedeninin dışında bir kuvvet olduğu yönündedir.[253]

Râzî'ye göre insan ruhunun bedendeki fiziksel uyaranlara verilen bir yanıtlar bütünü olması görüşü fiziksel uyaran olmadığı hâlde benlik bilincinin var olması sebebiyle bâtıldır. Ruhun mizaç ve bunun bileşiminden olması varsayımı ise karmaşık unsurların toplanması sonucu oluşan mizacın bu unsurları bir araya getirecek bir sebebe yani ruha ihtiyacı olması nedeniyle yanlıştır. Ruhun hâdis bir cevher olup bir yaratıcıya muhtaç olması ruh için en isabetli tanımdır. Ruh latif bir cevherdir ve insan bedenine yayılmış bir hâlde bulunur. Bu nedenle beden sağlıklı olduğu müddetçe ruhun da bedende yayılımı sağlıklı olur. Ne zamanki beden sağlığını tamamıyla yitirir o zaman ruhun bedendeki yayılımı son bulur ve ölüm gerçekleşir. Ruhun bedene yayılmış ama bedenden müstakil bir kuvvet olmasının ispatı ise bir işe odaklanan kimsenin o esnada bedeninden gafil olurken bilincinden gafil olmamasıdır.[254]

İsmail Ferid ruhun bedenden ayrı olduğu delilini "Her cismin hareketi bir dışsal hareket ettiriciye bağlıdır." önermesi üzerine kurar. İnsanın hareketi tabii hareket

[252] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 139-141.
[253] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 75-77.
[254] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 78-81.

cinsinden değil de iradi hareket olduğu için bedenin içindeki kimyasalların bu iradi hareketi oluşturması mümkün olmayıp iradi hareketin tek kaynağı ancak ruhtur.[255]

4.2.4. Hareket

Büchner'in hareketin ısı, ışık manyetizma, kimyasal bağ gibi birbirine dönüşebilirliği konusundaki görüşüne karşın İsmail Ferid her birinin ayrı birer kuvvet olup birbirlerine dönüşmelerinin mümkün olmadığını iddia eder ve eğer hareket kuvvet doğuruyor ise hareket halinde olmayan cisimlerin de kuvvetsiz olmaları gerekirdi ifadesini ekler. Büchner'in âlemde hareketsiz bir zerre dahi yoktur önermesine ise Dünya'nın ve Kutup Yıldızı'nın hareketsiz olduğu ile yanıt verir. Büchner'e göre madde her daim oluş ve bozuluş devrelerinden geçtiği için hareketi kesintiye uğramazken, İsmail Ferid'e göre havaya atılan taş örneğinde olduğu gibi, taşın yükselmesinin bitip düşmesinin başlaması arasındaki ortak sınır hareketsizliktir, bu devreler arasında bir duraklama anı olmak zorundadır.[256]

İsmail Ferid hareketin materyalist öğretide ezeli ve ebedi olmasıyla ilgili, ezelilik ve ebedilik sadece aynı ile mevcut olan şeyler için geçerlidir fakat hareket aynıyla mevcut olmayıp itibari şeydir ifadelerini kullanır. İsmail Ferid hareketin varlığının niteliği ve ezelilikle ilişkisi konusunda Seyyid Şerif el-Cürcânî'nin *Şerhü'l-Mevâkıf*'ına, Teftâzânî'nin *Şerhu'l-Makâsıd*'ına ve İbn Sînâ'nın *İşârât*'ına başvurulması gerektiğini belirtir.[257]

4.2.5. Evrim

Büchner hücrenin, bitki ve hayvanlar için hayat unsuru olan protoplazma ve çekirdeği taşıdığını ve evrende canlılığın ortaya çıkışının hücre içindeki kükürt, fosfor, demir gibi elementlerden oluşan özün su ile buluşması neticesinde gerçekleştiğini iddia eder. Büchner'e göre bitkiler ve hayvanlar ilk önce gayet yalın bir şekilde olup uzun müddetler sonucunda gelişim göstermişlerdir. İsmail Ferid Büchner'in hayat unsuru olarak tanımladığı kavramın yalnızca dirilik olabileceğini ruh olamayacağını vurgular.

[255] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun,* 82-83.
[256] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun,* 100-101.
[257] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun,* 104.

Eğer ruh bu elementlerin bir araya gelmesinden meydana gelmiş bir unsur olsaydı fen âlimlerinin de bu maddeleri birleştirerek ruh elde edebilmesi gerekirdi.[258]

İsmail Ferid'e göre ruhun özündeki manevi boyut hiçbir maddede içkin olarak bulunamaz. Bu sebeple de materyalizmin yaşamın kökenine dair öne sürdüğü inorganik yapıdan organiğe geçiş teorileri kabul edilemezdir. İsmail Ferid canlıların farklı sınıf ve türlere ayrılıp organlaşmalarının hayat unsuru yerine unsur-i mevâlîd (bütün yaratılmışları meydana getiren ortak unsur) ile ifade edilmesinin daha doğru olduğunu savunur. Çünkü her hayat olan yerde organlaşma varken, her organlaşma olan yerde hayat bulunmamaktadır.[259]

İsmail Ferid insanın yeryüzünde ortaya çıkışının evrimle değil Hz. Adem'in yaratılışı ile gerçekleştiğini savunur ve bu konuda sadece naklî değil aklî deliller olduğunu belirtir. İsmail Ferid'e göre insan, evrimin doğal bir sonucu olsaydı ya bitkiler gibi yerden bitmesi, ya bir hayvandan doğması ya da ipek böceğinin kelebeğe dönüşmesi gibi bir dönüşümden geçmesi gerekirdi. Bazı doğa bilimciler üçüncü şıkkı seçmekte yani insan ve maymun türlerinin benzerliklerinden yola çıkarak insanın maymundan evrimleştiğini iddia etmektedir. Ancak maymun insana evrimleşebiliyor olsa, ipek böceklerinin hepsinin kelebeğe dönüşmesi gibi bütün maymunların da insana dönüşmesi gerekirdi. Eğer benzerlik evrimleşmek için yeterli bir sebep olsa, insan ve maymundan önce birbirine çok daha fazla benzeyen köpek ile kurtun birbirine dönüşmesi gerekirdi.[260]

Büchner Dünya'nın farklı devirlerinde farklı türlerin ortaya çıkışının ve bazı türlerin soyu tamamen tükenirken bazı türlerin kendi içlerinde aşama aşama yetkinleşmesinin jeolojik bulgulara dayandığını belirtir. Binlerce yıl süren canlıların evrimi sonucunda bilişsel anlamda en gelişkin tür olan insan oluşmuştur. İsmail Ferid materyalistlerin evrime delil olarak sunduğu jeolojik bulguların mantığa aykırı olup jeoloji ilminin sahihliğinin de tartışmalı olduğunu iddia eder. Fosillerin soyu tükenmiş canlılara işaret ederek Dünya'nın oluşum devrelerini doğruladığı yönündeki iddiaya, bir bölgede bulunup başka bir bölgede rastlanılmayan bir takım hayvan fosillerinin, bulundukları coğrafyaya özgü olmasıyla yanıt verir.[261]

---

[258] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 65-67.
[259] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 68-69.
[260] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 148-149.
[261] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*, 70-73.

4.3. Red ve İsbât, Harputizâde Mustafa Lütfi Efendi (öl. 1920)

Aslen Harput'lu olan Mustafa Lütfi Efendi 1867 yılında Akşehir'de doğmuştur. Babası müderris Ömer Efendi Akşehir ulemasından olup Mustafa Lütfi ilk eğitimini babasından alır. Babasının medresesinde tahsilini tamamladıktan sonra eğitimi için Konya'ya gider. 1891 yılında Konya Dârülmuallimîn mektebinden mezun olup memleketi Akşehir'e geri döner. Bir süre babasının medresesinde müderris olarak görev yaptıktan sonra 1893'te Akşehir Rüştiyesi'ne muallim olarak atanır ve dört sene boyunca buradaki görevini sürdürür. II. Meşrutiyet'in ilânı sonrası 1908'de Konya'dan milletvekili seçilir. 1911'de meclisin feshedilmesiyle milletvekilliği görevi sona erer. Sonrasında yapılan seçimleri kazanamaması üzerine 1911'de Akşehir müftüsü olarak atanır. 14 Ekim 1920'de İplikçi Camii karşısında bulunan medresesinin önünde idam edilir. Kabri Akşehir'deki Nasrettin Hoca Mezarlığı'ndadır.[262]

Mustafa Lütfi Efendi'nin kayıtlarda muhtelif eserleri olduğu zikredilse de günümüze ulaşan yalnızca *Red ve İsbât*'tır.[263] Eser 1912 yılında Filibeli Ahmed Hilmi'nin sahibi olduğu Hikmet Matbaası'dan *Red ve İsbât* (Alman Feylesoflarından Louis Büchner'in Ahmed Nebil, Baha Tevfik Efendiler Tarafından Tercüme Olunan *Madde ve Kuvvet* Nâm Eserine Reddiyedir) adıyla yayımlanır. Mustafa Lütfi eseri yazma maksadını "Nefy-i sâni-i âlem hakkındaki sözlerini red ve ibtâl ederek isbât-ı vâcibe muvaffak olmaktır. Onun için bu eser-i nâçizânemize *Red ve İsbât* tesmiye olunmuştur."[264] olarak belirtir.

Allah'ın varlığının ispatı konusunda kelâm âlimleri tarafından sayısız delil sunulmuştur ancak Mustafa Lütfi eserinde bu delillere teferruatlıca yer vermeyip daha çok *Madde ve Kuvvet*'teki zıt, çelişkili ve mantık dışı ifadelerin ret ve iptaline yoğunlaşacaktır. *Red ve İsbât* üç ana bölümden oluşmakta ve "Maddiyyunun Davaları, Delilleri, Sözleri Beyanındadır" başlıklı birinci bölümde materyalistlerin temel

---

[262] Abdülkadir Yıldırım, "Red ve İsbât Adlı Eseri Çerçevesinde Harputizâde Hacı Mustafa Lütfi Efendi'nin Felsefi Görüşleri", (Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2013), 29-30; Harputizâde Hacı Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, sad. ve yay. haz. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2014), 4.

[263] Abdülkadir Yıldırım, müellifin Fırat Üniversitesi kütüphanesinde *Tashih-i Kitabu'l-Kuduri* adlı eserinin bir nüshası bulunduğunu belirtir ancak biz böyle bir kayda ulaşamadık. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku'nun aktardığına göre Muharrem Bayar'ın *Akşehir Tarihi* eserinde Mustafa Lütfi Efendi'ye ait bu adda bir eser zikredilmemektedir. (Yıldırım, "Mustafa Lütfi Efendi'nin Felsefi Görüşleri", 31; *Red ve İsbât,* (2014), 4).

[264] Harputizâde Hacı Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, (İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, 1912), 7.

iddiaları Büchner'in eseri üzerinden açıklanmaktadır. "Bizim Sözlerimiz" başlıklı ikinci bölümde Mustafa Lütfi materyalistlerin iddialarına karşı delil ve itirazlarını sunar. "Din ve Medeniyet" başlıklı üçüncü bölümde İslâm dininin son din olduğu, İslâm'ın ilerlemeye engel olmadığı, din ve ahlakın gerekliliği ve farmasonluk ele alınır. *Madde ve Kuvvet*'e reddiye olarak kaleme alınan *Red ve İsbât* materyalizme Osmanlı medrese geleneğinden verilmiş bir yanıt olarak ayrı bir önem taşımaktadır.

Madde ve Kuvvet mütercimleri Ahmed Nebil ve Baha Tevfik "Eserde bahsedilen din İslâmiyet değil tahrif edilmiş Hıristıyanlık dinidir." açıklamasında bulunsalar da Mustafa Lütfi'ye göre materyalistlerin esas amacının Allah'ın varlığını inkâr olduğu açıktır. Mütercimler de bu amaçtan habersiz olmadıklarından böyle bir izahta bulunmaları İslâm âlimlerinin tepkilerden kaçınmak içindir. Mustafa Lütfi ulema sınıfından beklenilenin aksine materyalizmin inkâr mesleği olduğunu açığa çıkaran bu eserin mütercimlerinin takdir edilmesi gerektiğini ifade eder. Bu tercüme sayesinde hem materyalistlerin emelleri ortaya çıkmış hem de İslâm âlimlerine bu öğretiyi reddederek İslâm'ın hak öğreti olduğunu ispatlama imkânı doğmuştur.[265]

Mustafa Lütfi Büchner'in eserinde halkın anlayacağı sadelik ve açıklıkta bir dil kullanmasını ilim ve fende saygın âlimlerle tartışacak donanımda olmadığı için avamı hedeflemesi olarak yorumlar. Benzer bir biçimde Ahmed Nebil ve Baha Tevfik'in *Madde ve Kuvvet*'i yeni dile tercüme etmeleri her iki dile de hâkim olan ilim adamları için kolaylık ve zorluk açısından bir fark yaratmamıştır. Mustafa Lütfi muhteva yerine söyleyişi ön plana çıkaran sade dil kullanımına, materyalistlerin gereğinden fazla önem atfettiklerini düşünmektedir.[266]

Mustafa Lütfi Büchner'in "madde ve kuvvetin birbirinden ayrılmaz olduğu" iddiasına eserinde büyük bir bölüm ayırdığını ancak bu konuda akli bir delil sunmayıp dönemin önde gelen bilim adamlarının sözlerini nakletmekle yetindiğini de belirtir. Mustafa Lütfi'ye göre naklî ilimler çerçevesinde bir çalışma ortaya konulduğunda argümanların desteklenmesi için meşhur âlimlerden alıntı yapmak makbul bir yöntemdir. Ancak düşünce alanında bir çalışma yapılacaksa sadece nakil yeterli olmayıp iddiaların akli delillendirmeyle desteklenmesi de gereklidir.[267]

---

[265] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 10-11.
[266] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 14-16.
[267] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 5.

Mustafa Lütfi ise materyalist öğretiye karşı eserinde iki çeşit delil sunar. "Susturucu delil" başlığı altında sunduğu deliller materyalistlerin kendi sözleriyle kendi davalarını çürütmesi yani *Madde ve Kuvvet*'teki çelişkili sözlerdir. "Hakiki deliller" başlığında sunduğu deliller ise akli delillerdir.[268]

4.3.1. Mustafa Lütfi'nin Materyalist Madde-Kuvvet Anlayışına Eleştirisi

Mustafa Lütfi materyalist öğretideki madde mefhumu ile kendi madde anlayışı arasında üç temel fark olduğunu belirtir:

1) İslâm düşüncesinde maddenin "hiçbir şekilde bölünme kabul etmeyen atomik parçacıklar" olarak belirli bir tanımı varken, materyalistlere göre madde kavramı net değildir. Büchner "Bugün biliyoruz ki, ne kendi kendine madde ne de kendi kendine kuvvet yoktur. Bu iki kelimenin mevcudiyeti ve hâlâ idâmesi, henüz esasına, cevherine dair kat'i bir şey bilmediğimiz bir mevcudun iki muhtelif vechini…"[269] sözleriyle madde ve kuvvetin esasına dair kesin bir şey bilmediklerini itiraf etmektedir. Yine Büchner "Biz atom denilen şeyin ne şeklini ne hacmini ne vaziyetini ne sıkletini ve ne de rengini bilemiyoruz. Şimdiye kadar hiç kimse atomu görmediği gibi görme ihtimali de yoktur."[270] ifadeleriyle varlığına dair bilgisi olan bazı şeyleri görmenin mümkün olmadığını belirtir. Öyleyse materyalistler neden harici bir müessirin de var olup görülemiyor olabileceğini inkâr etmektedir?[271]
2) Materyalistler tümel davalarını tikel kanıtlara dayandırmaktadır. Örneğin "Her madde kuvveti gerektirir." olumlu tümel bir yargıdır. Bunu çürütmek için "Bazı maddeler kuvveti gerektirmez." gibi olumsuz tikel bir yargı yeterlidir. Mustafa Lütfi materyalist iddiaları çürütmek noktasında avantajlı konumda olmasına rağmen tek bir örnekle yetinmeyip eserinde tümel bir yaklaşım benimseyeceğini belirtir. Büchner ise *Madde ve Kuvvet*'te modern bilimlerden sunduğu tikel örneklerle yetinmektedir.[272]
3) Mustafa Lütfi evrendeki bütün maddelerin aynı mahiyette olması gerektiği fikrindeyken materyalistler maddenin bazı durumlarda özdeş bazı durumlarda

[268] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 90.
[269] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Ahmed Nebil ve Baha Tevfik, 36.
[270] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 79-80.
[271] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 21-23.
[272] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 25.

> başka olduğu görüşündedir.[273] Büchner bu durumu şu şekilde ifade eder: "Halen maddenin bir tek unsurdan mı, yoksa kimyaca tanınan altmış yetmiş basit cisimden mi oluştuğu belirlenmiş değildir."[274]

Materyalist kuvvet anlayışında ise kuvvet atıl olmayıp her an bilfiil faaliyettedir. Eğer kuvvet bilfiil faaliyette olmazsa onu faaliyet haline getirecek dışsal bir sebebe ihtiyaç duyulacağından materyalist öğreti kuvveti salt faaliyete indirger.[275] Ancak Büchner "Nitelikler tabiatta ya gizli ya atıl yahut aktif bir halde mevcutturlar."[276] ifadeleriyle faaliyet hâlinde olmayan kuvvetlerin de olabileceğini itiraf ederek kendi öğretisiyle çelişmiştir.[277]

Materyalist öğreti madde ve kuvvetin birbirinden hiçbir surette ayrılmadığı ve evrenin meydana gelmesinde yeterli sebep olduğu ilkeleri üzerine inşa edilir. Eğer madde ve kuvvetin birbirinden ayrı var olabildiği ya da evrenin oluşumunda başka sebeplere de ihtiyaç duyulduğu ispat edilirse materyalizm temelinden yıkılacaktır.[278] Büchner'e göre maddeden ayrılması mümkün olmayan kuvvetlerden biri de harekettir. Evrende durağan bir cisim olmadığı için madde kendi kendine her an hareket halindedir. Ancak yine Büchner hareketin meydana gelmesi için çekim kuvvetinin gerekli olduğunu, çekim kuvveti olmayan yerde hareket kuvvetinin ortaya çıkmayacağını belirtir. Bu durumda hareketin varlığı başka bir kuvvetin varlığına bağlı olup madde kendiliğinden hareket etme özelliğine sahip değildir.[279]

Büchner bir yandan madde daimi surette hareket halindedir gibi külli bir iddiada bulunurken diğer yandan gerilmiş bir yaydaki gizil kuvvetin yayın serbest bırakılmasıyla açığa çıkacağını belirtir. Başka bir ifadeyle gergin halde tutulan yayın dingin yani hareketsiz olduğunu kabul etmektedir. Eğer hareket maddenin ebedi bir niteliği olsaydı dışarıdan uygulanan bir kuvvetle bile olsa maddeyi hareketsiz hale getirmek mümkün olmazdı. Eğer Büchner hareket gizil halde maddede mevcut derse bu durum zaten kuvvetin istidat olduğunu öne süren Mustafa Lütfi'nin fikriyle uyumlu

---

[273] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 26.
[274] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 108.
[275] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 28-29.
[276] Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 51.
[277] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 93.
[278] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 33.
[279] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 91.

olup o istidadı faaliyet haline getirecek dışsal bir hareket ettiricinin varlığı da ispatlanmış olur.[280]

4.3.2. Madde ve Kuvvet Eserindeki Çelişkilere Yönelik Eleştirisi

Mustafa Lütfi tercümenin belirli bir dilde yazıya geçirilmiş ifadeleri başka bir dilde aynı kuvvetle nakletmek olduğunu belirtir. Bu nedenle bazı metinlerin tercümesini yapmak metnin aslını yazmaktan daha zor olabilir. Özellikle ilmî metinlerde o alana özgü terimlerin birebir karşılığı yoksa o kavramın aslını metinde belirterek hem sözlük hem de terminolojik anlamının açıklanması gerekir.[281]

Madde ve Kuvvet eseri de teknik bir metin olup tercümesi büyük bir dikkat ve detaylı bir çalışma gerektirmektedir. Ahmed Nebil ve Baha Tevfik'in tercümelerindeki kavram karışıklıkları Mustafa Lütfi'ye göre tercümenin sıhhatiyle ilgili soru işaretleri oluşturmaktadır. Metinde madde kavramı yerine atom, molekül, esir, zerrat, cüz-i ferdiyye gibi birbirinden farklı terimler kullanılmış olup mütercimler tarafından bu kavramların etimolojisine dair bir açıklama getirilmemiştir. Başka bir mesele de metinde çok fazla birbiriyle çelişen ifade bulunmasıdır. Mustafa Lütfi bu çelişkilerin eserin aslında mı bulunduğunu yoksa mütercimlerin hatası mı olduğunu tespit edecek konumda olmadığını belirtir. Bu açıklamadan Mustafa Lütfi'nin *Madde ve Kuvvet*'i aslından değil sadece tercümesinden okuduğu anlaşılmaktadır.[282] Mustafa Lütfi'nin *Madde ve Kuvvet*'te tespit ettiğini belirttiği çelişkili ifadeler aşağıda verilmiştir:

1) Madde ile kuvvet iki muhtelif düşünüştür. (12)[283]
   Madde ile kuvveti *ancak fikrimizde ayırabiliriz,* hakikatte ikisi birdir. (14)

2) Madde ile kuvvet ancak fikirde ayrılabilir. (14)
   Madde ve kuvvet fikirleri birbirinden ayrılamaz. (15)

3) Kâinatı sebepsiz yaratılmış farz etmek daha makuldür. (30)
   Sebepsiz hiçbir şey olmaz. (147)

4) Fizik ve kimya bize son ilerlemelerini gösteriyor. (36)

---

[280] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 95.
[281] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 16-17.
[282] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 18.
[283] Parantez içindeki rakamlar *Madde ve Kuvvet*'in Baha Tevfik ve Ahmed Nebil tarafından yapılan tercümesinin sayfa sayılarını göstermektedir.

Son hadde ulaşmak mümkün değildir. (66)[284]

5) Bazı spektral analizler bütün kâinatı teşkil eden maddenin özdeşliğini gösterir. (179)
Bir tozda protoplazma kuvveti yoktur, bazı maddelerde ruhsal ve zihinsel haller yoktur. (113)

6) Kuvvet faaliyet demektir. (27)
Bir hareket daima aşikâr olamayacağı gibi bir kuvvet de *bazen* faaliyetsiz olabilir. (51)[285]

7) Eşyada intizam vardır. (210)
Eşya intizamsızdır. (211)

8) Nitelikler ebedidir. (12)
Bundan daha ziyade taksim edildiği halde kimyevi hassalarından birçoğunu gaip eder. (80)

9) Az çok her zamanda harikalar vâki olmuştur. (154)
Hiçbir harika ve mucize yoktur. (156)

10) Arızi hareketsizlik vardır. (121)
Mümkün değildir ki kâinatta hareketten azade bir cisim bulunabilsin. (120-121)

Mustafa Lütfi Büchner'in "Harici bir iradeye tabi ve tabiatın kanunlarından hariç gibi görünen bazı şeyler vardır ki bunlara mucize tabir edilir. Her zaman az çok bu kabil şeyler vaki olmuş ve insanlar tarafından görülmüştür." sözleriyle mucizelerin varlığını kabul ettiğini öne sürse de biz bu çelişkinin hatalı tercümeden kaynaklı olduğu görüşündeyiz. Eserin İngilizce nüshasında geçen "put forward" fiili *öne sürmek* anlamına gelip mucizelerin gerçekleştiğini değil insanlar tarafından varlığının iddia edildiğini ifade eder. Sonuç olarak Büchner, Mustafa Lütfi'nin iddia ettiği gibi mucizelerin varlığını kabul ederek kendi öğretisiyle çelişmemektedir.[286]

---

[284] Mustafa Lütfi sayfa sayısını 66 olarak belirtmiştir ancak bahsi geçen cümle 67. sayfada yer almaktadır.
[285] Benzer şekilde bahsi geçen cümle 51 değil 52. sayfada yer almaktadır.
[286] İngilizce baskıdaki "Miracles and plenty of them have been put forward in all ages." ifadesi Osmanlıcaya "Her zaman az çok bu kabil şeyler vaki olmuş." olarak tercüme edildiği için anlamda değişiklik meydana gelmiştir. Karşılaştırma için bk. Büchner, *Madde ve Kuvvet*, çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, 153-154; Büchner, *Force and Matter*, (London: Asher & Co., 1884), 99.

Mustafa Lütfi bu çelişkili ifadeler hakkında mütercimlerden bir açıklama beklemektedir. Ahmed Nebil "Bir İzah" başlıklı makalesinde Mustafa Lütfi'nin tercümenin sıhhatine yönelik iddialarına yanıt verir. Ahmed Nebil'e göre Fransızcaya aşina olmadığını belirten birinin Fransızcadan çeviri bir metnin hata ve kusurlarını tespit ettiği iddiası anlamsızdır. Aynı zamanda yaptıkları çalışma şerh değil tercüme olduğu için metindeki kavramların detaylı açıklamasını vermeyi gerekli görmemişlerdir. Mustafa Lütfi'nin kavramları alışılmamış ya da karışık bulması tercümenin eksiği olmayıp kendisinin bilimsel literatüre hâkim olmamasından kaynaklıdır. Mustafa Lütfi'nin *Madde ve Kuvvet*'te tespit ettiğini söylediği çelişkileri başka bir yazıda konu edineceğini belirtse de Ahmed Nebil bu içerikte bir yazı kaleme almamıştır.[287]

4.3.3. Din-Bilim İlişkisine Yaklaşımı

Din görünür sebeplerin ardında irade sahibi bir kural koyucu olduğunu öne sürdüğü için materyalizme göre din ve bilimin arasını uzlaştırmak mümkün değildir.[288] Mustafa Lütfi materyalistlerin iddiasının aksine kurucusu bir olduğundan din ve bilimin çatışmadığı görüşünü savunur:

> Binaenaleyh biz delâil-i kaviyyeye müstenid malumatımıza mugâyir olmadıkça erbâb-ı fennin tedkik ve keşiflerini kabulde bir mahzur görmeyiz. Yalnız erbâb-ı fende adalet, insaf, vicdan, akıl, hikmet dairesinde hareket eylemek şartı a'zamdır. Bizce mukarrer olan zarurâta muhalif gelen hususatta elbette noksanlarını taharri ve menşe-i galat ve hatalarını teftiş ve tedkik ederek muhakeme ve zuhur edecek hakikati kabul ve beyan ederiz.[289]

Mustafa Lütfi'ye göre materyalistlerin bilim ve tecrübeye dayanarak yaptıkları keşifleri kabul etmek onların felsefelerine de iştirak etmeyi gerektirmez. Bilim yoluyla keşfedilen sebep-sonuç ilişkilerinin tabii sebepler olarak yorumlanması gerekirken, materyalistler bu sebepleri hakiki sebep olarak kabul edip harici bir müessiri yani Tanrıyı inkâr etmektedir. Bu nedenle materyalistlerin bilimsel keşiflerinin dinî bilgilere ters düşmeyen kısımları kabul edilip bilimsel sahanın dışında kalan çıkarımları reddedilir. Örneğin maddenin elektriklenme özelliğine sahip olduğu bilimsel bir keşiftir ve kabulünde bir problem yoktur. Fakat bu niteliklerin harici bir

---

[287] *Red ve İsbât,* sad. ve yay. haz. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2014), 401-404; Erhan Kaya, "Yirminci Asırda Zekâ Dergisi (1328-1330/1912-1914): İnceleme ve Seçilmiş Metinler", (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 152.
[288] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât,* 56.
[289] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât,* 57.

müessirin tesiri altında olmayıp maddenin bir zorunluluğu olduğunu iddia etmek bilimin sınırları aşan ve dinî bilgiyle çatışan bir hüküm belirttiği için kabul edilmez.[290]

Mustafa Lütfi materyalist epistemoloji deney ve gözleme dayalı olduğu için materyalistlerin ancak üzerinde inceleme yaptıkları eşya hakkında cüz'i bilgilere ulaşabileceği görüşündedir. Bilgiye ulaşmalarının tek yolu tecrübe olduğundan materyalistlerin felsefelerindeki külli yargılar da cüz'i bilgilere dayanmaktadır. Büchner de sahip oldukları bilimsel yöntemin sınırlılıklarını şu şekilde itiraf etmiştir: "Bu kadar şeyi gören mikroskoplarımız henüz o kadar nakıstır ki, tabiatın harikalarını değil, bir insan veya hayvan tohumunun içindeki şeyleri bile tamamıyla görmekten acizdir."[291] Yine Büchner "En mükemmel mikroskoplar bile bize moleküllerin ve atomların şekillerini tamamıyla göstermez."[292] ifadeleriyle sahip oldukları bilimsel alet ve araçların eksikliklerini kabul edip bazı şeylerin bilgisine var olan aletlerle asla ulaşamayacaklarını itiraf etmektedir. Bilimsel yöntemlerindeki sınırlılıklara rağmen materyalistlerin sonsuz şeyler hakkında genel ve kesin hükümlerde bulunmaları Mustafa Lütfi'ye göre anlaşılır değildir.[293]

4.3.4. Nizâm Delili

Mustafa Lütfi materyalistlerin evrendeki her şeyin kendiliğinden oluştuğu iddiasına nizâm delili üzerinden yanıt verir. Bu bağlamda Mustafa Lütfi önce intizâmın tanımını yapar: "İntizâm bir şeyin bir illet-i gâiyye ve menfaat-i müstakbele mülahazasıyla sûret-i husûsiyyede tertip ve imâl olunmasıdır."[294] Çetin hava şartları ve düşmanlardan korunmak amacıyla yapılmış bir ev görüldüğünde, eserden müessire akıl yürütme yoluyla bu yapının belirli bir amaca yönelik olarak irade sahibi bir usta tarafından yapıldığı sonucuna ulaşılır. Bu neticeye varmak için ustayı evi inşa ederken görmek gerekli değildir. Nitekim arkeologlar da aynı akıl yürütme yolunu kullanarak geçmiş medeniyetlerin eserlerinden, varlıklarına dair çıkarımlarda bulunurlar. Mustafa Lütfi'ye göre düzenin olduğu yerde ilim ve iradenin gerekli oluşuysa intizâmın tanımı gereği bir zorunluluktur. Amaçlılık olan her şeyin ardında ilim ve irade sahibi bir varlık olmak zorundadır.[295]

---

290 Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 57-58.
291 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 70.
292 Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 71.
293 Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 77.
294 Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 120.
295 Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 121.

Mustafa Lütfi'ye göre kâinata sahih bir nazarla bakıldığında tabiattaki bütün hadiselerin kusursuz bir düzen içinde hassas bir ayarla gerçekleştiği fark edilecektir. Bu düzen ve ayarın tabiat tarafından oluşturulması veya kendiliğinden olması mümkün değildir. Beyin, göz, sinir sistemi gibi ahenkle çalışan yapılar hiçbir amaçlılık olmadan nasıl bir araya gelebilir? Veya milyarlarca atomun olması gerekenden ne eksik ne de fazla belirlenmiş bir oranda birleşmesi kendiliğinden nasıl gerçekleşir? Güneş ve Dünya'nın birbirine nispetle konumlarının kusursuz bir mesafede olması ve Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketini herhangi bir sapma olmadan aynı düzen içinde sürdürmesi gibi doğadaki düzene dair örneklerin hepsi irade sahibi bir tasarlayıcıya işaret etmektedir.[296]

Mustafa Lütfi'nin kozmoloji hakkında öne sürdüğü fikirlerin modern astronomi ve fizik bilgisiyle çatıştığını belirtmek gerekir. Mustafa Lütfi genel çekim kuvvetinin atom parçacıklarını bir araya getirmek için yeterli büyüklükte olmadığını öne sürer. İddiasına delil olarak ise çekim kuvvetine rağmen su buharının yerden yükselebilmesini örnek verir. Ona göre yer çekimi Dünya'nın üzerindeki bütün parçaları bir arada tutmaya yeterli olsaydı su buharı çekim kuvvetine galip gelerek yükselmezdi.[297] Aynı şekilde Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketinde belirli bir yörüngeyi takip etmesinin tek başına genel çekim kuvvetiyle mümkün olmadığı fikrindedir. Güneş ve Dünya'nın konumları sürekli değiştiği için aralarındaki çekim kuvveti de değişmektedir. Değişken bir kuvvetin aynı kararlılıktaki hareketin sebebi olması mümkün değildir.[298]

4.4. Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (öl. 1914)

Ahmed Hilmi 1865 yılında Osmanlı Rumeli'sinin önemli merkezlerinden biri olup şu an Bulgaristan sınırlarında bulunan Filibe şehrinde doğmuştur. Ahmed Hilmi'nin şehbenderzâde unvanını kullanmasından babası Süleyman Bey'in Filibe'de konsolos olduğu tahmin edilmektedir.[299] İlköğrenimini Filibe'de tamamladıktan sonra İstanbul'a gelip Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nden mezun olur. 1890'da Düyûn-i

[296] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 86-87; 127.
[297] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 116-117.
[298] Mustafa Lütfi Efendi, *Red ve İsbât*, 123.
[299] M. Zeki Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzâde Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997), 22.

Umumiye Nezâreti'nde memuriyet görevine başlar. Görev gereği Beyrut'ta bulunduğu sürede Jön Türkler ile irtibat kurup o dönem Jön Türkler'in siyasi sığınağı olan Mısır'a kaçar. Mısır'da Terakkî-i Osmanî Cemiyeti'ne katılır. 1901'de İstanbul'a döner ancak tutuklanıp Fizan'a sürülür. Sürgün hayatında tasavvufa ilgi duyup Arûsiyye tarikatına girer. II. Meşrutiyet'in ilanı ile İstanbul'a geri döner ve Dârülfünun'da bir süre felsefe dersleri verir.[300]

II. Meşrutiyet'in ilânıyla oluşan hürriyet ortamında yoğun bir neşriyat çalışması içerisine giren Ahmed Hilmi 1908'de haftalık gazete olan *İttihad-ı İslâm*'ı çıkarır. *İttihad-ı İslâm*'ın kapanması üzerine felsefi ve siyasi yazılarını *İkdam*, *Şehbâl*, *Yeni Tasvîr-i Efkâr* ve *Sırât-ı Müstakîm*'de yazmayı sürdürür. 1910'da haftalık *Hikmet* gazetesini çıkarmaya başlar ve aynı yıl Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi'ni kurar. Yazılarının çoğunluğu Ahmed Hilmi tarafından yazılan *Hikmet* büyük bir ilgiyle karşılanır. 1911 yılında günlük olarak çıkardığı *Hikmet* gazetesindeki yazılarında ise daha çok İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin hatalı uygulamalarını tenkit eder. Ahmed Hilmi birçok kez kapatılan gazetesini farklı adlarla yayımlamayı sürdürmeye çalışır ancak yazılarındaki ağır eleştirel üslup sebebiyle aynı yıl matbaası kapatılır ve önce Kastamonu sonra Bursa'ya sürgün edilir. Sürgün dönüşünde *Hikmet*'i tekrar çıkarır. Dönemin ayrılıkçı siyasi atmosferinde hem İttihatçıları hem de İtilafçıları eleştiren yazıları takdir görmez ve okuyucu kitlesini büyük ölçüde kaybeder. 1912'de *Hikmet* gazetesinin batması üzerine *Coşkun Kalender* adlı haftalık mizah gazetesini çıkarmaya başlar.[301]

Batı düşüncesini yakından takip eden Ahmed Hilmi Arapça, Farsça ve Fransızcayı iyi derecede bilmektedir. Dârülfünun'da felsefe müderrisliği yaptığı dönemde telif ettiği eserlerini Dârülfünun felsefe muallimi unvanı ile yayımlamıştır.[302] Henüz genç sayılacak bir yaştaki ani vefatı bakır zehirlenmesine bağlandıysa da Siyonizm ve Masonluk meselelerini ilk ele alanlardan biri olması dolayısıyla Masonlar tarafından

---

300 Abdullah Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", *DİA*, 2010, 38/424.

301 Süleyman Hayri Bolay, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*, ed. Süleyman Hayri Bolay, (Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015), c. 4-A/1952-1953; Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", XXXVIII/424.

302 *Hangi Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz? Dârülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans*, (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1329) Ahmed Hilmi'nin Dârülfünun öğrencileri için yazılı konferansı olup Ahmet Hilmi eserini "Dârülfünun Felsefe Muallimi ve Hikmet Sahibi" unvanıyla yayımlamıştır.

zehirlendiği iddiaları da gündeme gelmiştir.[303] Cenazesi 17 Ekim 1914'te ikamet ettiği Hikmet Matbaası'ndan kaldırılarak Fatih Cami avlusuna defnedilmiştir.[304]

Yazı hayatı boyunca birçok makale ve kitap yayımlayan Ahmed Hilmi'nin külliyatı M. Zeki Ekici'nin "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri" başlıklı doktora çalışmasında detaylı bir şekilde ortaya konulmuş olup felsefe ve kelâm alanında kaleme aldığı başlıca eserleri ise aşağıda zikredilmiştir.[305]

1. *Târih-i İslâm*, *I-II*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1326-1327. Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından *Tarih-i İslâmiyet* adıyla Türkçeye tercüme edilen eserine reddiye olarak kaleme alınan *Târih-i İslâm* Ahmed Hilmi'nin en önemli eseri olarak kabul edilmektedir. Dozy'nin eserinde kullandığı İslâm dini ve peygamberine hakarete varan ifadeler Müslüman çevrelerde infiale neden olurken Müslüman aydınların bu ithamlara bir yanıt verme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Ahmed Hilmi reddiyesinde Dozy'yi muhatap almak yerine İslâm tarihindeki olayları hikmetlerini ortaya koyarak anlatma yöntemini tercih eder. Ziya Nur Aksun *Târih-i İslâm*'ın Latinize hâlini kendi ilavelerini de dâhil ederek *İslâm Tarihi* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1971) adıyla yayımlamıştır.[306]
2. *Allah'ı İnkâr Mümkün Müdür? Yahut Huzûr-ı Fende Mesâlik-i Küfür*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1327. Eser *Tarih-i İslâm*'a ek olarak yazılmıştır. Tarih eserlerindeki kronolojik üslubu kullanmayan Ahmed Hilmi bu eserinde de düşünce tarihine odaklanır. Eserde felsefe tarihinde öne çıkan filozofların görüşlerindeki kuvvetli ve zayıf yönlere dikkat çekilir ve mukayeseli bir dille İslam düşünürlerinin aynı konulardaki fikirlerine yer verilir. Eser Necip Taylan ve Eyüp Onart tarafından *Allah'ı İnkâr Mümkün Mü?* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1977) adıyla sadeleştirilerek yayımlanmıştır.[307] Eserin Ahmet Almaz (İstanbul: Yakamoz Yayınları, 2008), Muhammet Hanefi Suluoğlu-Enver Şahin-Abdurrahman Harbi (Konya: Çizgi Kitabevi, 2018) ve Saliha Çetinkaya (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2019) tarafından yayımlanmış sadeleştirme çalışmaları da bulunmaktadır.

---

[303] Bolay, *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*, 1953.
[304] Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 52.
[305] Bu konuda daha detaylı bilgi için bk. M. Zeki Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997).
[306] Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 151-154.
[307] Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 173-174.

3. *Hangi Meslek-i Felsefiyi Kabul Etmeliyiz? Dârülfünun Efendilerine Tahrîrî Konferans*, İstanbul: Hikmet Matbaası, 1329. Kırk sekiz sayfadan oluşan kitapçık niteliğindeki eserin hedef kitlesi genç dimağlardır. Kendilerine felsefi bir doktrin seçecek olan gençlere ışık tutma amacıyla kaleme alınan eserde Avrupa medeniyetinin meselelere metodolojik yaklaşımının model alınması gerektiğine dikkat çekilir ve gençlerin felsefi bir doktrin seçerken sathî taklitten kaçınması gerektiği vurgulanır. Ruhaniyyun, fikriyyun, maddiyun ve vücudiyyun meslekleri ana hatlarıyla anlatılıp okuyucuya ideal felsefi sistem olarak bütün doktrinlerin ortak iyiliklerini bünyesinde toplayan eklektizm sunulur.[308]
4. *Üss-i İslâm, Hakaik-i İslamiyeye Müstenid Yeni İlm-i Akâid*, İstanbul: Hikmet Matbaası 1332. Seksen iki sayfalık risale pozitivizm ve materyalizm gibi dönemin öne çıkan felsefi anlayışlarını çürüterek İslâm'ın hakikatlerini açığa çıkarma gayesi ile yazılmıştır. August Comte'un insanlığın din ve felsefe devrelerini sırasıyla aşarak pozitif bilimler devresine geldiğini öne sürdüğü üç hal kanununa karşı Ahmed Hilmi fen, felsefe ve dinin birbirinden ayrılamaz üç temel unsur olduğunu belirtir. İnsan fen ile yaşamını sürdürüp merakını giderirken, felsefe ile aklını, din ile ise kalbini ve ruhunu besler. Bunlardan birinin bulunmadığı insan, fıtratının gereksinimini karşılamadığı için noksan kalır. Risalenin ikinci bölümündeyse imanın erkânları sade bir dille ele alınır. Ahmet Özalp *İslâm İnancının Temel İlkeleri* (İstanbul, 1987), A. Bülent Baloğlu ve Halife Keskin *İslâm'ın Esası* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1996), Hicret Yavuz *Üss-i İslam: İslami Hakikatlere Dayanan Yeni Akaid İlmi* (İstanbul: Büyüyenay Yayınları, 2021) adıyla eseri tekrardan yayımlamışlardır.[309]
5. *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*, İstanbul: Hikmet Matbaası 1332. Celâl Nuri'nin üç ciltten oluşan *Tarih-i İstikbâl* eserinin "Mesail-i Fikriyye" başlıklı birinci cildindeki materyalist fikirlere tenkit olarak yazılmıştır. Ahmed Hilmi Celâl Nuri'nin eserinde yeni bir düşünce ortaya koymayıp Avrupalı materyalistlerin fikirlerini nakletmekle yetindiğini belirtir. Celâl Nuri'nin materyalizm taraftarlığı İslâm'ın ruhunu *Madde ve Kuvvet*'in yazarı Büchner ve onun talebelerinden başka kavrayan kimse olmadığını iddia edecek kadar şiddetlidir. Ahmed Hilmi materyalizme yönelik eleştirilerine eserin "Meslek-i

[308] Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 193-194.
[309] Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 207-208; Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", XXXVIII/425.

Rûhiyyun, Mâddiyyûn, Vahdiyyun" başlıklı üçüncü bölümünde ayrıntılı bir şekilde yer verir. Eser Sadık Albayrak tarafından *İlim Karşısında Maddecilik* (İstanbul: Tercüman Yayınevi, 1975) adıyla sadeleştirilip ilave notlarla yayımlanmıştır.[310]

Ahmed Hilmi Celâl Nuri'nin *Tarih-i İstikbâl*'i üzerinden Büchner materyalizmini doğrudan hedef aldığı *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* eserine "Efkâr zihinlerde medfun ve mahfi kaldıkça ma'dûm hükmündedir, umuma bir fâide temin edemez. Efkârın kıymet ve mahiyeti anlaşılabilmek için meydan-ı münakaşa ve tenkide konulmaları icap eder."[311] ifadeleriyle giriş yapar. Bu çerçevede II. Meşrutiyet'in ilânıyla oluşan hürriyet ortamı, uzun yıllar baskı ve sansüre maruz kalan Osmanlı aydınlarının fikirlerini halk ile buluşturabilmeleri için önemli bir fırsattır.[312]

Namık Kemâl'in "Bârika-i hakikat müsâdeme-i efkârdan doğar." deyişini prensip edinen Ahmed Hilmi Batı düşüncesinin geçirdiği tekâmül devrelerini yavaş veya hızlı Türk milletinin de geçirmek zorunda olduğunu, bunun da ancak fikirlerin çarpışması ile gerçekleşebileceğini ifade eder. Bu bağlamda tenkidine konu olan Celâl Nuri'nin *Târih-i İstikbâl* eserinin de fikir özgürlüğü çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. Ahmed Hilmi'nin amacı *Târih-i İstikbâl*'i ilmî açıdan ele alıp Celâl Nuri'nin kullandığı argümanlar ve kaynaklarla eserinde sahih bir felsefe inşa edip etmediğini ortaya koymaktır. Ahmed Hilmi'nin reddiyesinde memlekette özgün fikirler ortaya koyacak yetkinlikte düşünür bulunmadığından Batılı kaynaklara başvurduğunu belirten ifadeleri hem son dönem Osmanlı aydınının felsefî birikim açısından yetersizliğine dikkat çekmekte hem de Ahmed Hilmi'nin Batı bilim ve felsefesini yakından takip ettiğine işaret etmektedir.[313]

4.4.1. Ahmed Hilmi'nin Materyalist Madde-Kuvvet Anlayışına Eleştirisi

Büchner son yüzyılda bilimde yaşanan gelişmelerle maddenin kimyasal, elektriksel ve manyetik gibi farklı niteliklere de sahip olduğunun keşfedildiğini belirtir. Maddeden soyutlanmaya çalışılan sayısız nitelik artık maddenin ayırt edilemez parçalarındandır. Ahmed Hilmi'ye göre Büchner'in bu iddiasının günümüz biliminde karşılığı yoktur

310 Ekici, "II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı", 213-216; Uçman, "Şehbenderzâde Ahmed Hilmi", XXXVIII/425.
311 Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*, (İstanbul: Hikmet Matbaası, 1332), 3.
312 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 3-4.
313 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 5.

çünkü modern bilimde daha basit bir forma indirgenemeyen üç kavram; mekân, zaman ve enerjidir. Bunun dışındakiler madde de dâhil olmak üzere alt formlara indirgenebilir. Dolayısıyla madde kavramına ihtiyaç duyulmadan tasavvur edilebilen kavramların olduğu ispatlanmıştır.[314] Örneğin enerjetizme göre evrenin açıklanması için madde kavramına gerek olmadığı gibi madde, evrenin başlangıcını izahı zorlaştıran unsurlardandır. Wilhelm Ostwald (öl. 1932) madde fikrinin enerji konseptinin bilinmediği zamanda ortaya atıldığını, o dönem maddeye atfedilen niteliklerin şu an enerjiye yüklenmesiyle maddeden geriye bir şey kalmayacağını ifade ederek çağdaş bilimde odağın maddeden enerjiye kaydığını vurgular.[315]

Materyalistlere göre tarihsel süreçte hissiz zerrelerden canlılığın ortaya çıkışı idrak edilemediği için ruh ve hayat kuvveti gibi gayri maddi kuvvetler öne sürülmüştür. Büchner bu bağlamda maddi ve gayri maddi kuvvet ayrımı yapar. Ahmed Hilmi materyalistlerin maddi kuvvet olarak tanımladığı manyetik kuvvet, elektrik kuvveti, kimyasal kuvvet gibi kavramlar doğrudan gözlemlenemeyen soyut konseptler olduğundan "maddi kuvvet"in kendi içinde çelişkili bir ifade olduğunu belirtir.[316]

Ahmed Hilmi Büchner'in maddenin her zaman her yerde hazır bulunduğu iddiasının müfrit bir metafizik iddia olduğunu vurgular. Büchner bütün âlemi ve mevcudatı gözlemlemeden böyle genel bir yargıya hangi metotla ulaşmıştır? Tecrübe metodu ile böyle bir hükme ulaşılamayacağı açık olduğuna göre Büchner hem metafiziği şiddetle inkâr edip hem de bir zerreden yola çıkarak sonsuza dair metafizik bir hükme nasıl varabilmiştir?[317]

Materyalist felsefede madde ve kuvvetin ebedi ve ezeli oluşu enerji ve madde korunumu kanununa dayanmaktadır. Ancak bir şeyin yok edilememesi onun ne yaratılmamış oluşunu ne de bizatihi varlığını gerektirmektedir. Modern bilim araçlarıyla evrende madde ve kuvvetin yok olmadığı gözlemlenmiştir fakat bilim bu kadar sınırlı bir tecrübe sahasından yola çıkarak sonsuzluğa dair genel hükümler ve felsefi ilkeler ortaya konulmasına müsaade etmemektedir. Çünkü bu tarz bir genelleme bilim sahasından çıkıp metafizik sahasına girmek demektir. Metafizik sahadaki fikirlerin değeri ise akli kaideler, mantık ilkeleri, insan fıtratının eğilimleri ve ahlaka

---

314 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 47-51.
315 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 52.
316 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 55-56.
317 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 50.

uygulanılabilirliği ile tartılır. Hem yaratıcı fikrini inkâr edip hem de varlığın merkezine yerleştirdikleri madde ve kuvvete metafiziksel vasıflar yükleyen materyalist öğreti yukarıda zikredilen değer ölçütlerini karşılamamaktadır.[318]

Bununla birlikte günümüz biliminin vasıtalarıyla maddenin yok edilemiyor oluşu maddenin yok edilmesinin mümkün olmadığı anlamına da gelmemektedir. Ahmed Hilmi bu bağlamda Fransız kimyacı Alexandre Étard'ın *Les Nouvelles Théories Chimiques*[319] eserinden yararlanır. Kimyadaki mutlak sıfır maddenin varsayımsal olarak yok olabileceğine işaret etmektedir. Mutlak sıfırda yani -273,15 °C veya 0 Kelvin'de bir maddenin moleküllerinin entropisi minimuma ulaşır. Mutlak sıfır sıcaklığına ulaşan bir maddenin teorik olarak iç enerjisi ve hacmi sıfırlanacaktır. Her bir derece soğumada hacminden bir miktar daha kaybeden madde mutlak sıfıra ulaştığında sıfır hacimde olacak yani yok olacaktır. Bu varsayım maddenin yok edilmesinin bilimsel olarak düşünülebilir olduğunu kanıtlamaktadır.[320]

Benzer şekilde modern fizikte yaşanan gelişmeler maddenin varlığına dair farklı hipotezler ortaya konulmasının önünü açmıştır. Ahmed Hilmi dönemin güncel madde teorileri için Poincaré'nin *Bilim ve Metot* eserine başvurur. Maddenin esas mahiyeti kütlesi olup kütle, kimyasal değişikliğe uğramasına rağmen maddenin değişmeyen özelliğidir. Eğer kütlenin sabit olmadığı ispat edilirse maddenin mutlak manada mevcut olmadığı da ispatlanmış olacaktır. Max Abraham (öl. 1922) 1902'de yükü yüzeyinde eşit olarak dağılan mükemmel bir küre şeklindeki elektron teorisini geliştirir. Abraham'ın çalışmaları kendisini elektron kütlesinin elektromanyetik dalgaların hızına bağlı olduğu fikrine yönlendirir. Walter Kaufmann'ın (öl. 1947) radyum ışınları üzerinde yaptığı deneylerin sonuçlarıyla Abraham'ın teorisi desteklenmiş ve Kaufmann modern fizikteki kütlenin hıza bağlılığının ilk deneysel kanıtını sunmuştur. Bu gelişmeler neticesinde maddenin en asli özelliklerinden olduğu sanılan kütlenin de göreli olduğu ispatlanmıştır.[321] Ahmed Hilmi'ye göre modern fizikte maddeye dair birbirinden farklı sayısız hipotez bulunurken, tek gerçekliğin

---

318 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 73-75.
319 Alexandre Étard, *Les Nouvelles Théories Chimiques*, (Paris: G. Masson, 1895).
320 Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 76-77.
321 Henri Poincaré, *Science and Method*, çev. Francis Maitland, (London: Thomas Nelson and Sons, 1914), 206-207.

madde olduğu üzerine bir felsefe inşa etmek ancak fikir ve muhakeme dalâletinin ürünüdür.[322]

4.4.2. Materyalistlerin Meslekî Üslubuna Eleştirisi

Dogmatizm insanın sahip olduğu inançları birer dogma yani mutlak ve tartışılmaz olarak kabul edip onlara akli olmayan biçimde bağlılık duyma eğilimine denir.[323] Dogmatik düşüncenin işleyişini Gilbert Harman şu şekilde ifade eder: *h*'nin doğru olduğunu biliyorsam, *h*'ye karşı sunulan herhangi bir kanıtın doğru olan bir şeye kanıt olduğunu da bilirim. Bu şekilde *h*'ye karşı sunulan kanıtların hepsi yanıltıcıdır. Yanıltıcı olan kanıtları göz ardı etmem gerekir. *h*'nin doğruluğunu bildiğim için *h*'ye karşı gibi görünen bütün kanıtları göz ardı edecek bir yaklaşımı benimsemeliyim.[324] Bu tarz bir akıl yürütmeyi benimseyen dogmatikler kendi doğru kabul ettikleri bilgiler dışında herhangi bir sorgulamaya yol açacak her türlü kanıta kapalıdır. Bildikleri ile çelişen delilleri yanıltıcı delil olarak sınıflandırırlar. Bu derece muhafazakârlık farklı düşünce biçimlerine kapalı ve önyargılı olmayı doğurmaktadır.[325] Ahmed Hilmi de dogmatizmi "Müsellem, müsbet ve bedîhî olmayan şeyleri en müfrit bir katiyet ve kanaatle dermeyan etmek"[326] olarak tanımlar ve materyalistlerin üsluplarının dogmatik olduğu görüşünü savunur. Eserinde Büchner, Moleschott, Haeckel ve Lange'nin fikirlerinden sıkça alıntı yapıp Büchner'i kendine akıl hocası olarak seçen Celâl Nuri'nin üslubu da materyalistlerle aynı dogmatik üsluptur. Kaba veya vülger materyalistler olarak adlandırılan bu kimseler kendi fikir ve görüşlerine şiddetli bir inanç duyarlar fakat bu yaklaşımları bilimsel yönteme nispet edilemeyecek derecede tutucudur. Vülger materyalistler eserlerinde kendileriyle aynı görüşte olmayanları cahillikle itham edip üstenci bir tavır sergilemekten de geri durmazlar. Bilimsel fikirleri ortaya koymak için kaba veya sert olmak gerekmemesine rağmen vülger materyalist yazarlar bu üslubu mesleki bir dil haline getirmişlerdir.[327]

Celâl Nuri "Meslek-i Rûhiyyun, Mâddiyyûn, Vahdiyyun" başlıklı bölümde materyalizm mesleğiyle ilgili kendisinin de uzun araştırmalar yaptığını ancak bu

---

[322] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 89.
[323] Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, (İstanbul: Say Yayınları, 2017), 130.
[324] Gilbert Harman, *Thought*, (New Jersey: Princeton University Press,1973), 148.
[325] Roy Sorensen, "Epistemic Paradoxes", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edisyon), ed. Edward N. Zalta, https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/epistemic-paradoxes/ (erişim 08.07.2021).
[326] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 7.
[327] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 6-8.

öğretinin tarafsız bir şekilde anlaşılması için sözü Büchner'e bırakacağını belirtir. Ahmed Hilmi'ye göre ancak mantık ilminden habersiz biri, bir düşünceyi en şiddetli savunucusundan dinlemenin tarafsızlık olacağını düşünebilir. Celâl Nuri'nin amacı gerçekten tarafsızlık olsa materyalizmi, materyalist olmayan düşünürlerin sözleriyle okuyucuya aktarmayı seçerdi.[328] Ahmed Hilmi Celâl Nuri'nin günümüz felsefe ve bilimine dair derinlemesine bir araştırma sahibi olmadığı kanaatindedir. Eserinde Büchner'in ve materyalistlerin fikirlerini mutlak hakikatler gibi yansıtmasıysa materyalizm mesleğine ve Büchner'e iman edercesine bir bağlılık duyduğuna işaret etmektedir.[329]

Celâl Nuri İbn Rüşd'ün Aristo gibi bir deha olduğundan bahsederken Ebu Suud'u hakir gören ifadeler kullanır. Ahmed Hilmi, Celâl Nuri'nin Ebu Suud'un fikir hayatı ve ilmi çalışmalarından bihaber olduğundan emindir çünkü Celâl Nuri eserinde Hollandalı paleantroplog Eugene Dubois (öl. 1940) ile Alman fizyolog Emil du Bois Reymond'u (öl. 1896) karıştırmıştır. Celâl Nuri'nin böyle temel bir yanlış yapması bahsi geçen iki ismin kişilikleri ve bilimsel çalışmalarıyla ilgili asgari düzeyde bilgisi bile olmadığını göstermektedir.[330] Benzer yüzeysel yaklaşım materyalist yazarlarda sıklıkla görülmektedir. Materyalistler bilmedikleri ve derinlemesine incelemeye tabi tutmadıkları alanlarda fikir belirtmede oldukça cüretkârdırlar. Oliver Lodge, Haeckel'in[331] lise düzeyinde fizik ve kimya bilgisi olmadığını *Life and Matter: A Criticism of Professor Haeckel's "Riddle of the Universe"* eserinde örnekler üzerinden ispatlamıştır.[332] Lodge, Haeckel'in dogmatik üslubunun avam üzerindeki olumsuz etkisini şu şekilde ifade eder:

> Haeckel'in bilimsel bilginin avantajlı yanlarını kullanarak son derece güçlü ve kararlı bir tarzda yazması, donanımlı olmayan okurlarını derinden etkiliyor. Haeckel'in okur kitlesi bu kadar güçlü bir şekilde ortaya konan, bazen felsefi bile olmayan, spekülatif fikirlere yalnızca saf ve bilgisiz kişilerin karşı çıkacağı yanılgısına kapılıyorlar.[333]

[328] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 32-33.
[329] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 98-99.
[330] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 153.
[331] Eserin Çizgi Kitabevi'nden çıkan Latinize baskısında Hegel ve Haeckel karıştırılmış olup Oliver Lodge'nin *Life and Matter* eseri Haeckel'e eleştiri olarak yazıldığı için Osmanlıca metinde هه كه ل olarak geçen isim Hegel değil Haeckel'dir. Bk. Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, sad. ve yay. haz. Erdoğan Erbay ve Ali Utku, (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 98.
[332] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 119-121.
[333] Oliver Lodge, *Life and Matter: A Criticism of Professor Haeckel's "Riddle of the Universe"*, (New York: G.P. Putman's Sons The Knickerbocker Press, 1905), 118.

Materyalistlerin bir taraftan bilime dayanma iddiasında bulunup diğer yandan modern bilimdeki ilerlemelerden habersiz bir biçimde en uç metafizik iddialara sarılmaları Ahmed Hilmi'ye göre fikrî ve hissî dalâlettir.[334]

4.4.3. İslâm'ın Materyalizmle Çelişmediği İddiasına Eleştirisi

Celâl Nuri İslâm'ın materyalizmle çelişmesinin mümkün olmadığı iddiasını aşağıdaki önermelere dayandırır:

1. Materyalizm bilim ve tecrübeye dayanan bir hakikat öğretisidir.
2. Bu öğretiye aykırı olan her şey hakikat dışıdır yani batıldır/hurafedir.
3. İslâm hak dindir. Bu nedenle İslâm materyalizmle çelişemez.
4. İslâm'ın materyalizmle çeliştiğini düşünenler, İslâm'ın ruhunu anlamayanlardır.[335]

Celâl Nuri benzer bir akıl yürütme ile "Her ne ki fennen doğru ve müspettir, işte o din-i İslamiyet'tir."[336] sonucuna ulaşmaktadır. Bu şekilde düşünüldüğünde yaratıcının varlığı gibi bilimsel olarak ispatlanamayacak konular İslamiyet'e dâhil değilken Dünya'nın Güneş etrafında dönmesi ve yerçekimi kanunu gibi meseleler ise İslamiyet'in kendisidir.[337] Bu yaklaşım dinin asli konusu olan metafizik meselelerin dinin sahasından çıkarılmasını hedefler. Benzer bir biçimde İslam'ın materyalizmle çelişmediği ve yalnız Büchner ve takipçilerinin İslâm'ın ruhunu hakikatiyle kavradığı iddiaları, dinde ıslaha gitmeyi değil dini bütünüyle ortadan kaldırıp yerine materyalizm fikrini koymayı amaçlamaktadır.[338]

Ahmed Hilmi materyalist felsefede İslâm'a uygun bir esas bulunduğu yönündeki iddiayı reddeder. Vâcibü'l-Vücud'un bilinemez olduğunu öne sürüp ruhu kabul etmeyen bir öğretiyle İslam dininin ortak bir paydada buluşması imkânsızdır. Materyalistlerin Batı medeniyeti uzun bir süre Hıristiyanlık dininin tahakkümü altında kaldığı yönündeki iddiası da tarihsel olarak gerçeği yansıtmamaktadır. İnsanoğlu tarih boyunca itidalli olanı seçmiş, ifrat hareketlerine ise ancak azınlıklar katılmıştır. Yazılı tarihe bakıldığında inkâr mesleklerinin çoğunluğun mezhebi olmadığı görülmektedir.

[334] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 93.
[335] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 10-11.
[336] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 137.
[337] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 138.
[338] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 9-10.

Bunun sebebi dinî otoritelerin tahakkümü değil din ve Tanrı inancının insan fıtratına uygun olmasıdır.[339]

4.4.4. Ahmed Hilmi'nin Bilgi Anlayışı

Ahmed Hilmi materyalizm bilimi hakikate ulaşmanın yegâne vasıtası olarak sunduğunu belirtir. Bu noktada hakikatin tanımını yapmak önem arz eder. Hakikatten kasıt fenomenler mi yoksa akledilirler midir? Bilgi edinmenin duyu ve idrak olmak üzere iki yolu olmasına rağmen pozitivist ve materyalistler duyu yolunu esas kabul edip duyuların bize nesnelerin hakikatini sunduğunu iddia ederler. Ancak duyu yoluyla nesnenin hakikatine değil, o nesneden kaynaklanan etkinin zihinde meydana getirdiği yansımaya ulaşılır. Aynı zamanda bilim varsayımlar üzerinden fenomenleri açıklama yöntemi olduğu için bu varsayımların nihaî hakikat olduğu iddia edilemez. Ahmed Hilmi'ye göre bilimin değeri tartışılmazdır fakat bilime mutlak bir değer atfetmek bilimsel zihniyete ters düşen dogmatik bir yaklaşımdır.[340]

Avrupalı düşünürler ulaşılabilen ve ulaşılamayan olmak üzere iki türlü hakikatten bahsetmektedirler. Bu anlayışa göre ulaşılabilen hakikatten bilimle haberdar olunurken ulaşılamayan hakikatten din ile haberdar olunur. Ancak bu yaklaşım kendi içinde çelişkilidir. Duyulur nesneler ve tecrübe dışında bir hakikat olmadığını öne süren düşünürlerin nihaî bir hakikatin var olup ancak bilinemez olduğunu iddia etmeleri felsefi sistemleri açısından tutarlı değildir.[341]

Büchner'e göre idealizm veya spiritualizm kâinatın nihai hakikatlerini nasıl çözemediyse materyalizm de çözemeyecektir. Kâinatın oluşumuna dair muammayı çözmek zaman ve mekânın dışına çıkabilmeye bağlı olduğundan insanoğlunun bu bilgiye ulaşması mümkün değildir. Bu nedenle insan kendini aşan metafizik alanı bir kenara bırakıp bakışını içinde yaşadığı tabiata yöneltmelidir. Materyalistlerin tecrübe dışında bilgiye ulaştıran bir metot olmadığı görüşüne karşı Ahmed Hilmi Herbert Spencer'in (öl. 1903) "tamamen birleştirilmiş bilgi" kavramını sunar. Doğa olaylarını inceleyen bir bilim insanının uzmanlık alanının dışına çıkmadığı müddetçe metafizik alana girmeyeceği doğrudur. Ancak bu bilim insanı bakışını parçadan bütüne yönelttiği zaman soyutlama, genelleme, birleştirme ve senteze ihtiyaç duyup zorunlu

[339] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 37-38.
[340] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 21-23.
[341] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 23-26.

olarak metafizik sahaya dâhil olacaktır. Materyalistler tabiatın genel kanunlarını bütüncül olarak ifade ederken soyut fikirlere başvurmalarına rağmen akli kaideleri ısrarla inkâr ederek çelişkiye düşmektedirler.[342]

4.4.5. Entropi Delili

Ahmed Hilmi materyalistlerin sonsuz evren tasavvuruna karşı modern fizikteki entropi yasası üzerinden delil getirir. XIX. yüzyılda Lavoisier Kanunu (kütle korunumu) ve Mayer Kanunu (enerji korunumu) olmak üzere iki farklı fizik yasası bulunurken, Einstein'ın 1905 yılında kütle-enerji eşdeğerliğini ($E=mc^2$) keşfi ile kütle ve enerji korunumu aynı denklem içinde ifade edilebilir hâle gelmiştir.[343] Maddenin enerjinin bir formu olduğunu ortaya koyan termodinamiğin birinci yasası evrende toplam enerjinin değişmediğini (ΔE Evren = 0) belirtir. Kapalı bir sistemde enerjinin transferi mümkündür ancak enerji ne yaratılabilir ne de yok edilebilir. Termodinamiğin birinci yasasıyla uyumlu şekilde Moleschott *Yaşam Döngüsü* eserinde hareketin başlangıcı ve sonu olmadığını, doğadaki kuvvetlerin devridaim eder şekilde birbirine dönüştüğünü öne sürer.[344]

Rudolf Clausius (öl. 1888) 1850 yılında yayınladığı makalesinde termodinamiğin ikinci yasasının temellerini oluşturmuş, 1865 yılında ise ilk defa entropi kavramını kullanmıştır. Entropi yasası olarak da bilinen termodinamiğin ikinci yasasına göre (ΔS Evren > 0) evrendeki düzensizlik tek yönlü bir şekilde sürekli artmaktadır. Başka bir ifadeyle enerji daha çok kullanılabilir bir formdan daha az kullanılabilir bir forma dönüşmektedir. Zamanın akışı, yaşlanmak gibi tek yönlü süreçler tersine döndürmek mümkün olmadığı için bir sona işaret ederler. Isı da sıcaktan soğuğa doğru akan tek yönlü bir süreçtir.[345] Kâinatın entropisi en yüksek seviyeye doğru ilerleme eğiliminde olup bu sınıra yaklaşıldıkça değişim ihtimalleri azalır. En yüksek sınıra yani termodinamik dengeye ulaşıldığında artık değişim mümkün olmayıp kâinatın ölümü gerçekleşecektir. Bu sınıra çok yavaş bir şekilde ilerlendiği ve tarihsel devirlere kıyasla kâinattaki değişimlerin çok uzun müddetler gerektirdiği bilinse de entropi yasası evrendeki olayların döngüsel şekilde cereyan ettiği yönündeki klasik anlayışı derinden sarsmıştır. Modern fiziğin en güncel yasalarından biri olan entropi yasası

[342] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 43-46.
[343] Caner Taslaman, "Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası", *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2006/1): 89.
[344] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 89.
[345] Caner Taslaman, "Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası", 90.

materyalistlerin hareket ezeli ve ebedidir, kuvvet sonsuzdur, evrende yaşam daim ve bakidir iddialarını bilimsel açıdan çürütmektedir.[346]

4.4.6. Din-Bilim İlişkisine Yaklaşımı

Celâl Nuri'nin "İslamiyet, fen ve ilim, medeniyet ve terakkî medlûlleri gibi tavakkuf kabul etmez bir mefhumdur. İslamiyet, katiyyen takarrür etmiş, son sözünü söylemiş, artık yapacağı kalmamış bir din değildir."[347] sözleri üzerine Ahmed Hilmi yazarın din ile bilim kavramlarını karıştırdığını belirterek din ve bilim tanımı verir: "Fen, reyb ve şüpheden tecrübe ve tabassurdan velhasıl meçhulden başlayarak asla vasıl olamayacağı bir esasa doğru gider. Din ise, irfan ve iman suretiyle kabul edilmiş bir esastan başlar."[348] Bilim bilinmezden yola çıkıp tecrübe ile ilerlerken, din önceden kabul edilmiş belirli esaslar üzerine bina edilir. Celâl Nuri'nin "İslâm son sözünü söylemiş bir din değildir." ifadesi Ernest Renan'ın (öl. 1892) herkesin kendi vicdanında bir din vardır sözleriyle benzer bir amaca hizmet etmektedir. Dinin sabiteleri yok edildiğinde ortada din adına bir şeyin kalmayacağı açıktır. Bu nedenle İslam'ın esaslarında son sözünü söylemiş ayrıntılarda fikrî değişimlerden ilham alan bir din olduğunu belirtmek önemlidir.[349]

Büchner son iki asırdır Batı'da Hıristiyanlığa getirilen sert eleştirilere rağmen materyalistlerin hâlen teolojik meselelere yanıt vermek zorunda kaldıklarını belirtir. Bunun nedenlerinden biri de XVIII. yüzyıl sonlarında Kant'ın öncülüğünde ortaya çıkıp Fichte, Hegel ve Schelling ile sürdürülen Alman idealizmidir. Bilim dilinin netliği ortadayken halkın idealizm gibi sözcük seçme sanatına (İng. Phraseology) dayanan akımlara rağbet etmesi anlaşılır değildir. Ahmed Hilmi Büchner'in bu noktada da hataya düştüğünü ifade eder. Batı'da materyalizmi asıl çürütenler din adamları veya filozoflar değil bilim insanlarının sunduğu kanıtlardır. Kant'ın yaşadığı dönemde materyalizmin taraftar bulamamasının nedeniyse Kant'ın kurduğu felsefi sisteminin yanında materyalizmin felsefi bir sistem olarak yetersiz ve dayanaksız kalmasıdır.[350]

---

[346] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 90-91.
[347] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 111.
[348] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 112.
[349] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 113-114.
[350] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 38-39.

Bilimde asli metot olarak tecrübe ve gözlem kabul edilir. Eterin varlığı meselesinde olduğu gibi tecrübe ve gözlem ile bilgisine ulaşılamayacak konularda bilim insanları varsayımlara başvurmak zorunda kalır. Varsayımlar söz konusu olduğundaysa bilim kendi sahası dışına çıkıp metafizik sahasına girmiştir. Denklemleri akli ilkeler gereğince zorunlu olmayan bu varsayımlar yanlışlanmaya açıktır. Belirli bir süre sonra yanlışlığı ispatlanacak varsayımlar için kalbi tasdik ile sabit olan din, ahlak gibi hakikatlere hücum etmek ancak katı bir taraftarlık göstergesidir.[351]

Ahmed Hilmi modern dönemde bilimin değeri tartışmaları bağlamında Henri Poincaré'nin *La Science et l'Hypothèse*[352] eserinden yararlanır. Bilim varsayımlar üzerinden gittiği için her yeni dönemde bir önceki dönemin bilimsel varsayımları çürütülerek ilerlenmektedir. Günümüzde pratik bir değeri olmasa da geçmiş varsayımlar modern bilimin bu evreye gelmesinde basamak işlevi görmüştür. Eğer ki bilimsel hipotezler bir süre sonra aşılacak veya çürütülecekse varsayımda bulunmadan bilim yapmak mümkün müdür? Poincaré bilimin yapısını anlamayan kişilerin ancak böyle bir iddiada bulunabileceğini belirtir. Evet, yeni bilgilere deney yoluyla ulaşırız ve deney bize kesinlik verir. Fakat deneysel yöntem bilimin tamamı denilirse son yüzyılda deneysel fiziğin en büyük yardımcısı olan matematiksel fizik gibi bir gerçek göz ardı edilmiş olur. Bu nedenle tek başına gözlem yeterli değildir. Deneyden elde edilen bilginin genellenmesi yani formüle edilmesi gerekir. Bilim insanı tüm bunları yaparken bilimin dinamik yapısını göz önünde bulundurarak, bilimsel hipotezleri mutlak ya da genel ilkeler gibi sunmadan önce ihtiyatlı olmalıdır.[353] Örneğin Mayer kanunu olarak bilinen enerji korunumu kanunu tecrübe sahasında geçerli bir ilke olsa da bu kanunu mutlak ya da genel bir ilke olarak kabul etmek için henüz çok erkendir.[354]

Modernleşme sürecinde İslâm medeniyetinin Batı medeniyetinin gerisinde kaldığı noktasında Osmanlı aydınları arasında fikir birliği vardır. Ancak bu durumdan güç alan materyalizmin Osmanlı'daki temsilcileri, din kamusal ve sosyal hayattan kaldırılınca İslâm topluluğu bir anda ilerleme yolunda adımlar atacakmış gibi bir tablo çizmektedir. Ahmed Hilmi'ye göre gerileme ve çöküşün sebepleri dinin

---

[351] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 52-54.
[352] Henri Poincaré, *La Science et l'Hypothèse*, (Paris: Ernest Flammarion, 1902); Henri Poincaré, *Bilim ve Hipotez*, çev. Fethi Yücel, (İstanbul: MEB Yayınları, 1964).
[353] Henri Poincaré, *Science and Hypothesis,* çev. W. J. G., (New York: The Walter Scott Publishing Co., 1905), 140-141.
[354] Poincaré, *Science and Hypothesis*, 131-132.

muhtevasından değil yanlış yorum ve uygulamalardan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda Celâl Nuri'nin eserindeki ağır din eleştirileri İslamiyet'in ruhuna yönelik değil, İslâm düşüncesinin olgunlaşma sürecinde aldığı şekillere ve o dönemde yazılan eserlere yönelik olarak değerlendirilmelidir.[355]

Din materyalistlerin iddia ettiği gibi terakkinin karşısında bir engel olsaydı halkının çoğunluğu dindar olan İngiltere sanayileşmede bu derece gelişmiş bir medeniyet kurmayı başaramazdı. Bunun yanında materyalizm öğretisi, vatanseverlik ve fedakârlık duygularını yok edip haz ve birey odaklı bir ahlak çizerek en temel ahlaki gereklilikleri de yok saymaktadır. İlerlemeyi sadece bilimsel gelişme ile ilişkilendiren materyalist öğreti dinin toplumsallık boyutunu açık bir biçimde göz ardı etmektedir.[356]

İslam dini diğer dinler gibi belirli tekâmül devrelerinden geçmiş ve zamanın ihtiyaçlarına göre dinde içtihada gidilmiştir. Modern dönemde hızla değişen toplum yapısını dikkate alarak geçmiş içtihat ve uygulamalardan günümüz toplumunun gelişmesi ve menfaati için uygun olanların tercih edilip uygun olmayanların da terk edilmesi icap etmektedir. Ancak bu yaklaşım dini yıkıp yerine farklı bir şey koymak olarak yorumlanmamalıdır. Nasıl ki hastalanmış bir kalp veya beyin kesip atılmaz, onun ıslahı için uğraşılır aynı şekilde dinin esasında da ıtrah için değil ıslah için çabalamak gerekmektedir.[357]

4.5. Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli, İsmail Fenni Ertuğrul (öl. 1946)

İsmail Fenni Ertuğrul 1855'te günümüzde Bulgaristan sınırlarında olan Tırnova'da doğmuştur. Ortaöğrenimini Tırnova'da tamamlamış aynı zamanda medresede Arapça tahsili de görmüştür. Dönemin meşhur muhasebecilerinden Cudi Efendi'den maliye ve muhasebe dersleri alır. 1876'da Tırnova'nın Ruslar tarafından işgal edilmesiyle İstanbul'a göç eder. 1886'da yeni açılan lisan mektebinin Fransızca bölümünden mezun olur. Sonrasında İngiliz asıllı bir hocadan dört yıl boyunca İngilizce dersleri alır. 1879-1908 yılları arasında sırayla Maliye Nezâreti, Divan-ı Muhâsebât, Şirket-i Hayriye ve Dahiliye Nezâreti'nde memuriyet görevini sürdürür. Memuriyeti süresince gösterdiği üstün başarılardan ötürü birçok kez devlet nişanıyla ödüllendirilir. 1908 yılında eserlerini yazmak amacıyla emekliliğini talep eder. Otuz sekiz yıl süren

[355] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 12.
[356] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 13.
[357] Ahmed Hilmi, *Huzûr-ı Akl ü Fende*, 134-135.

emeklilik hayatında birçok eser kaleme alır. Daha çok felsefe alanındaki çalışmalarıyla bilinen İsmail Fenni müzisyenliği ve şairliği de olan çok yönlü bir düşünürdür. 1946 senesinde vefat eden İsmail Fenni Ertuğrul'un kabri Eyüpsultan Mezarlığı'ndadır.[358]

İsmail Fenni'nin kaleme aldığı başlıca eserler aşağıda verilmiştir:

1) *Kitâb-ı İzâle-i Şükûk* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928). Dozy'nin Abdullah Cevdet tarafından *Tarih-i İslâmiyet* adıyla tercüme edilen eserindeki İslamiyet'e ve Hz. Muhammed'e yönelik ağır ithamlara reddiye olarak yazılmıştır.

2) *Vahdet-i Vücûd ve Muhyiddîn-i Arabî* (İstanbul, 1928). İsmail Fenni'nin de bağlı olduğu tasavvufi vahdet-i vücûd düşüncesiyle panteizmin farklılıklarının ele alındığı eser Mustafa Kara tarafından kısmen sadeleştirilerek *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 1991) adıyla yayımlanmıştır.

3) *Lügatçe-i Felsefe* (İstanbul: Matbaa-i Amire, 1341). Fransız filozof André Lalande'ın *Vocabulaire Technique et Critique de la Philosophie* (Paris, 1902) eserinden yararlanılarak telif edilen eser Türkçe ilk felsefe terimleri sözlüklerinden biridir.

4) *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928). Büchner'in *Madde ve Kuvvet* eserine reddiye olarak kaleme alınan *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* Abdülhalim Kılıçsoy tarafından sadeleştirilerek *Materyalizmin İflası ve İslam* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996) adıyla iki cilt hâlinde yayımlanmıştır.[359]

İsmail Fenni *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*'nin sunuş yazısında gençliğinde bazı arkadaşlarının dinî inanç noktasında şüphe ve tereddüde düştüğünü ve bu şüphenin kaynağının Büchner'in *Madde ve Kuvvet* eseri olduğunu öğrendiğini belirtir. Bunun üzerine İsmail Fenni eseri birkaç kez okur ancak Büchner'in fikirlerini akl-ı selim sahibi bir Müslümanın inancını sarsacak kuvvette bulmaz. Çünkü Büchner eserinde birtakım faraziyeleri kesin hakikatler gibi göstererek batıl fikirlerini bilime dayandırmaya çalışmaktadır. Yakın zamanda Avrupa'dan da Büchner materyalizmine yöneltilen eleştiriler İsmail Fenni'nin *Madde ve Kuvvet*'e dair görüşlerini güçlendirmiştir.[360] İsmail Fenni materyalizmi red ve iptal amacıyla yazdığı esere, bazı

---

[358] Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, 425; Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", *DİA*, 2001, 23/98.
[359] Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", XXIII/ 99-100.
[360] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, (İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928), 3-4.

temel meselelerin anlaşılması için "İsbât-ı Vâcib", "Ruh" ve "Vahdet-i Vücûd", "Monizm" ve "Pozitivizm" başlıklı bölümleri eklemeyi gerekli görür. Çalışmamızla doğrudan bağlantılı olan "Büchner'in Kuvvet ve Madde[361] İsimli Kitabının Hülasa ve Cevapları" başlıklı beşinci bölümde *Madde ve Kuvvet*'teki bütün alt başlıklar İsmail Fenni tarafından özetlendikten sonra tek tek yanıtlanır.

4.5.1. İsmail Fenni'nin Materyalist Madde-Kuvvet Anlayışına Eleştirisi

İsmail Fenni materyalizmin iki temel varsayım üzerine kurulu olduğunun altını çizer. Bunlardan birincisi "Kuvvetsiz madde, maddesiz kuvvet yoktur." iddiası, ikincisi ise "Madde ve kuvvet ezeli ve ebedidir." iddiasıdır. İsmail Fenni modern bilimde yaşanan gelişmelerle materyalistlerin çizdiği madde-kuvvet anlayışının kökten değiştiğini, maddenin artık kuvvetin yoğunlaşmış bir hâli olarak tanımlandığını ifade eder.[362]

Büchner madde ve kuvvet ayrılmazlığına örnek olarak elektriklenecek bir cisim olmadan elektriğin var olmayacağı gibi yer çekimine tabi bir madde olmadan ağırlığın da olmayacağını örnek gösterir. İsmail Fenni'ye göre ise madde, elektrik, ısı, ağırlık gibi niteliklerin varlığı değil görünür olması için gereklidir. Yoksa havası tamamen boşaltılmış bir vakumda da elektrik ve manyetik kuvvet bulunur. Bu bağlamda Gustav Le Bon kuvvet madde aracılığıyla tezahür ettiğinden, insan aklının madde ve kuvvetin ayrılamaz olduğu yanılgısına kapıldığını belirtmiştir.[363]

Materyalistler maddenin ebedi oluşunu madde ve kuvvet[364] korunumu kanunlarına dayandırır. Büchner madde korunumuna dair deneylerden yola çıkarak maddenin ancak şekil değiştirdiği hiçbir sûrette yok edilemediği çıkarımına ulaşır. Ancak maddenin korunumuna işaret eden çalışmaları, maddeyi mevcut imkânlarla yok etmek mümkün değildir şeklinde yorumlamak gerekirken Büchner maddenin ebedi olduğuna dair genel bir hükme ulaşmıştır.[365] Materyalistlerin atom daha küçük parçacıklara bölündüğünde yok olmaz sadece şekil değiştirir iddiasına karşı ölçülebilir ve hissedilebilir şeylere madde dendiği, bunun dışındakilerin kuvvet cinsinden olduğu

[361] Eserin Almanca ismi *Kraft und Stoff* olup birebir tercümesi Kuvvet ve Madde'ye karşılık gelmektedir. İsmail Fenni *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*'nde *Madde ve Kuvvet* yerine eserin orijinal adına sadık kalarak *Kuvvet ve Madde*'yi kullanır. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in materyalizm fikrine vurgu yapmak amacıyla eserin adında madde kelimesini önceledikleri kanaatindeyiz.
[362] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 387.
[363] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 386-388.
[364] Korunum yasaları modern bilimde enerji ve momentum korunumu olarak ifade edilir. Enerji XIX. yüzyıl sonlarına kadar bilimsel terminolojide yaygın olarak kullanılmadığı için Büchner de eserinde enerji yerine kuvveti kullanır.
[365] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 401-402.

hatırlatılır. Atomun bölünmesiyle ortaya çıkan parçacıklar maddesel bir hüviyete sahip olmadığından maddenin yok edilebileceğine delil teşkil ederler.[366]

İsmail Fenni maddenin çok yavaş bir şekilde dağılıp özelliklerini kaybederek yok olabileceğini Fransız fizikçi Henri Becquerel (öl. 1908) tarafından keşfedilen radyoaktivite özelliğiyle açıklar. Doğadaki bütün elementlerin atom çekirdekleri, daha kararlı bir hale gelmek için radyoaktif ışınlar yayarak bozunmaya uğrar. Bu dağılma çok küçük miktarlarda ve uzun sürede gerçekleştiği için maddenin ağırlığındaki minimal değişimler modern döneme kadar tespit edilememiştir. Ancak radyum ve uranyum üzerinde gerçekleştirilen radyoaktif bozunma deneyleri maddenin yaydığı ışınlar sonucunda kütlesinde azalma olduğunu göstermiştir. Radyoaktivite özelliği sadece radyum ve uranyum gibi yüksek seviyede radyoaktif elementler için geçerli olmayıp var olan bütün maddeler için geçerlidir. Sonuç olarak radyoaktivite özelliği maddenin ebedi olmadığını, kütlesinin enerjiye dönüşerek yok olabileceğini kanıtlamaktadır.[367]

Büchner "Maddenin ölümsüzlüğü fennen sabit olmuş bir gerçektir." ifadesiyle bilim sahasının dışına çıkarak ezelilik ve ebedilik meselelerini bilime dayandırmaya çalışmaktadır. Ancak yakın zamanda fizik ve kimyada gerçekleşen gelişmeler Büchner'in bilimsellik adına ortaya attığı iddiaları deney yoluyla çürütmüştür.[368]

Büchner eserinde maddenin sonsuz kez bölünebileceğini ve uzayın da sonsuz olduğunu öne sürer. Ancak yine kendisi aklın, zaman ve mekân tasavvurundan kurtulamayacağını belirterek madde ve evrenin sonsuzluğu noktasındaki iddiasının aklî değil vehmî olduğunu itiraf eder. İsmail Fenni sınırlı maddenin sınırsız kez bölünebileceği iddiasının kendi içinde çelişki barındırdığı görüşündedir. Bu nedenle içinde milyarlarca belki daha da fazla gök cismi olan uzayın bilfiil sonsuz olduğu iddia edilemez. İsmail Fenni'ye göre maddenin ve uzayın sonsuz olduğu iddialarının hâlihazırda tecrübi bir dayanağı olmadığı gibi bilfiil sonsuzluğun imkânsızlığından dolayı böyle bir kanıt hiçbir zaman bulunamayacaktır.[369]

Büchner'in bir diğer iddiası da kuvvetin ebedi olduğudur. İsmail Fenni Büchner'in iddiasına karşı kuvvetin yalnızca eserlerinin bulunabildiği kendisine hiçbir yerde

---

[366] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 387.
[367] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 402.
[368] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 405-406.
[369] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 412-414.

rastlanılmadığı görüşündedir. Ölçüm cihazlarıyla bir kuvvetin büyüklüğünü hesaplayıp, bir cisme nasıl etki edeceğini gözlemlemek mümkündür. Ancak soyut bir manadan ibaret olan kuvvetin varlığı, menşei, ebediliği, maddeden ayrılmaz olduğuna dair yargılara tecrübeyle ulaşmak imkânsızdır. Bu tür yargılar tecrübi olmayıp sırf aklidir. Kuvvetin imhâsının imkânsız olduğu konusunda Sir Oliver Lodge kuvvet korunumu kanunun mekanikte kısmen ve fiilen geçerli olmakla birlikte mekanik dışındaki bazı hallerde tamamıyla yanlış olabileceğini belirtir. İsmail Fenni Allah'ın zatı ve sıfatlarından başka hiçbir şeyin ezeli ve ebedi olmadığını, onun sıfatlarından biri olan kuvvetin de ezeli ve ebedi olduğunu belirtir. Ancak materyalist öğretideki kuvvet anlayışı ile İsmail Fenni'nin ilahi bir sıfat olan kuvvetten kastının farklı olduğunu belirtmek gerekir. Bu bağlamda ilahi kuvvetin evrendeki tezahürleri olan kuvvet ebedi değildir.[370]

4.5.2. Tanrı'nın Varlığı

İsmail Fenni, Allah'ın varlığını inkâr eden materyalist felsefeye karşı kelâmcılar ve filozoflardan getirdiği delillere "İsbât-ı Vâcib" başlıklı ayrı bir bölümde yer verir. Kelâmcıların Tanrı'nın varlığı meselesinde sundukları deliller hudûs, imkân, inâyet-i ilâhiye ve ihtirâ ve ibdâ delilleri olmak üzere dört çeşittir. Filozofların sundukları deliller ise dış âlemin müşahedesiyle kalbe doğan tabiata ait deliller, akılda mevcut olan zorunlu ve genel tasavvurlara dayandırılan metafizik deliller, ahlâk ve mânevi hâllerin kalpte hissedilmesiyle ortaya çıkan maneviyata ait deliller olmak üzere üç sınıfa ayrılır.

Hudûs delilinde evrenin hadis olması öncülünden yola çıkılarak bir muhdise ihtiyaç olduğuna varılır. Evren ayan ve arazlardan meydana gelmiştir. Evreni oluşturan madde ve suret değişim, başkalaşma, sona erme gibi alametler gösterdikleri için evren hadistir yani yok iken sonradan var olmuştur. Her sonradan olanın bir sonradan meydana getiriciye ihtiyacı olduğu akli bir gereklilik olup evrenin yaratılmışlığı Tanrı'nın varlığına delildir.[371]

Bir diğer delil olan imkân deliline göre âlem mümkün varlıklardan oluşmaktadır. Mümkün olan varlıkların varlığını yokluğuna tercih edecek bir müessir ve bir mucid gereklidir. Mümkün varlıklar sebep-sonuç ilişkisinde geriye doğru sonsuz bir döngüde

---

[370] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 409-411.
[371] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 4.

gidemez. Bu silsilenin mümkünat dışında, varlığı kendinden olan bir ilk sebepte son bulması gerekir. Bu nedenle mümkünatın ilk sebebi Vacibu'l-Vücud olan Allah'tır.[372]

Hükm ve mesâlih yahut inâyet-i ilâhiye delilinde, evrendeki hikmetli ve faydalı işlerin tesadüf eseri olamayacağı öncülünden yola çıkılarak Tanrı'nın varlığı ispatlanır. Evrende, akıl sahiplerini hayrete düşürecek sayısız menfaat ve hikmet vardır. Bütün bu hikmetler belirli bir maksada uygun olup bunların tesadüfen gerçekleşmiş olmasını akl-ı selim kabul etmez. Kâinattaki bu sayısız hikmet ve fayda ancak her şeyi hakkıyla bilen yaratıcı bir kudretin işidir.[373]

İhtira ve ibda yani vücuda getirme ve yaratma deliline göre madde âlemi aynı cinsten atomlardan oluşmaktadır. Birbirine benzer olan atomların kendi kendilerine birleşip böyle muhtelif özelliklere ve unsurlara sahip cisimleri oluşturması mümkün değildir. Bütün bu vasıfları bu cisimlere tahsis eden biri gereklidir. Bu da Sâni-i Hakîm olan Allah'tır. Aynı toprak üzerinde yetişen aynı suyla sulanıp aynı hava ve ışığa maruz olan çiçeklere bakıldığında çeşit çeşit renk, koku ve şekilleri olduğu görülür. Aynı maddeden bu denli enva-i çeşit varlığın meydana gelmesi ancak hikmetli bir yaratıcının eseri olabilir.[374]

Batılı filozofların Tanrı'nın varlığını kanıtlamada tabiattan yola çıktıkları delillerinden ilki imkân ve vücub delilidir. Leibniz bu delili evren mümkün olduğu için vacip olan bir varlığın gerekliliği üzerinden ele alır. Duyumlanabilir varlıkların hepsi mümkün varlıktır. Mümkün varlıklar özlerinde varlıklarını zorunlu kılacak bir şeye sahip olmadıklarından mevcudiyetleri için bir sebep gereklidir. Teselsüle neden olmamak adına bu sebebin varlığı kendinden zaruri olmalıdır. Varlığı kendinden zorunlu olan ise Tanrı'dır.[375]

Tabiata ait delillerin bir diğeri ilk hareket ettirici delilidir. Bu delil ilk Aristo tarafından öne sürülür. Bir cismin harekete geçebilmesi için başka bir hareket ettirici tarafından hareket ettirilmesi gerekir. Hareket ettirici de hareket halinde olup kendindeki hareketi aktararak hareket ettirebilmektedir. Bu şekilde hareket eden ve hareket ettiren arasındaki ilişkinin sonsuz bir döngüye girmemesi için bu silsilenin hareket etmeyen

---

[372] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 5-6.
[373] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 7.
[374] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 7.
[375] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 8-9.

bir ilk hareket ettiricide durması gerekir. İlk muharrik delili sebepsiz ilk sebep delilinin harekete tahsis edilmiş halidir.[376]

İsmail Fenni'nin Fénelon'dan (öl. 1715) aktardığı gayelilik delili tabiattaki bütün varlıklarda yaratıcıya dair bir izin olduğu öncülüne dayanır. Gökyüzü, arz, hayvanlar, bitkiler, insan aklı bunların hepsi belirli bir maksada uygun olup üstün bir akla işaret ederler. Kozmik düzen, varlık ve hadiselerin ardında ilim ve hikmet sahibi bir yaratıcıyı düşündürür. İsmail Fenni'ye göre kâinatın her noktasında en basitinden bir karıncada bile hikmetini gösteren bu kudreti bulmak için evrene kabaca bir bakış atmak yeterlidir.[377]

Tanrı'nın varlığını ispat için kullanılan metafizik delillere gelindiğinde bu delillerden ilki sonsuzluk tasavvurudur. Descartes (öl. 1650) kendinde son derece kâmil ve nihayetsiz bir varlık tasavvuru bulduğunu ancak kendisi sonlu bir varlık olduğundan bu tasavvurun kendinden kaynaklı olamayacağını belirtir. Bir şeyin illetinin, illetlide bulunan o şey kadar güçlü olması gerektiği için zihindeki sonsuzluk tasavvurunun illetinin de sonsuz bir varlık olması icap eder. Bu sonsuz da Tanrı'dır. İsmail Fenni'nin zikrettiği bir diğer metafizik delil *a priori* bilginin varlığına dayanan Platon'un idealar kuramıdır. Matematik kanunları gibi insan zihninde var olan bazı önsel bilgiler insanın zihni dışında da bir gerçeklik taşır. İnsan ya da evrenin varlığından bağımsız olarak ezelden beri var olan bu hakikatler aynı zamanda ebedidir de. Ezeli ve ebedi olan önsel bilgilerin ezeli ve ebedi bir var edicisi olması gerekir ki o da Tanrı'dır. Metafizik delillerin sonuncusu Thomas Aquinas'ın (öl. 1274) evrende görülen iyilik ve hakikatin derecelerinden yola çıkarak mutlak iyi ve kâmil olana vardığı dereceden ispat kanıtıdır. Evrendeki iyilik ve faziletin dereceleri olup bunlarla ilgili az veya çok nitelendirmesi kullanılır. Bir şeyin azlığı ve çokluğu tam olana nispetledir. Dolayısıyla iyilik ve hakikati kemâl mertebesinde zatında toplayan bir varlık olmalıdır. Bu varlık bütün kemâl sıfatları kendinde toplayan Tanrı'dır.[378]

Maneviyâta ait delillerin ilki umumun kabulü delilidir. Tarih boyunca birçok farklı kavimde Tanrı inancına rastlanılmıştır. Bu derece genel bir kabulün cehalet, korku, veraset gibi nedenlerle açıklanması mümkün olmayıp Tanrı'nın varlığı noktasındaki ittifak hakikate delalet etmektedir. Maneviyata ait ikinci delil ise ahlâk kanunudur.

[376] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 10.
[377] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 11.
[378] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 14-16.

İnsan kendini iyilik yapmaya ve kötülükten uzak durmaya mecbur hisseder ve bu ahlâk duygusunu vicdanında hazır olarak bulur. Ahlâk maddi tabiatın eseri ya da insan eseri olmayıp ahlakın külli ve değişmez sıfatlarını içinde taşıyan ezeli ve ebedi bir varlığın eseridir.[379]

Büchner'in temeli Feuerbach'a dayanan insanbiçimci Tanrı anlayışına göre Tanrı fikri insanda fıtri olarak bulunmaz. Her millet kendi değerleri ve hayal güçleri doğrultusunda bir Tanrı tasavvuru inşa etmiştir. İsmail Fenni Büchner'in aksine insandaki eserden müessire giderek bu âlemin bir yaratıcı ve yapıcısı olduğunu bilme kabiliyetinin fıtri olduğu görüşünü savunur. Eserden müessire ulaşma akıl yürütme yoluyla mümkün olduğu için hayvanlar bu konuda mükellef tutulmamıştır. İnsan bu kabiliyetiyle Tanrı'nın varlığına ulaşır ancak Tanrı inancı kişiye ve topluma göre ateşe, güneşe, taşa tapma gibi değişiklik gösterir. Çünkü herkes kendi kabiliyetince bir itikat ortaya koyar. Bu farklı inançları tek ve hakiki bir noktada birleştirecek aracılar ise peygamberlerdir.[380]

4.5.3. Ruh-Beden İlişkisi

Büchner beynin değişimlerinin düşüncenin değişimi ile benzerlik göstermesinden düşüncenin beynin bir faaliyeti olduğu sonucuna ulaşır ve ruhun varlığını inkâr eder. Büchner'e göre akıl da beynin büyüklüğü, yoğunluğu ve kimyevi bileşimine bağlı maddi bir yapıdır. İsmail Fenni aklın, beyin büyüklüğü ile doğrudan ilişkili olmadığına köpek beyninin koyun beyninden küçük olup köpeğin daha akıllı olması örneğiyle karşı çıkar. Büchner koyun beyninin çoğunluğunun sinir sitemini yönettiği bu nedenle koyunların köpeklerden akılca geri olduklarını iddia etse de bu, ispatı olmayan farazi bir iddiadır. Aynı şekilde beyninde daha çok fosfor bulunan canlıların daha zeki olduğu iddiasına, balıkların beyinlerindeki yoğun fosfora rağmen akli derecelerinin düşüklüğü karşıt bir örnek teşkil etmektedir.[381]

İsmail Fenni düşünce ile beyinden birine etki eden şeyin diğerine de kesin sûrette etki ettiğinin ispatlanmadığını belirtir. Nitekim akıl hastalıkları uzmanları ileri düzey vakaların bazılarının beyninde yapısal değişikliklere rastlarken bazılarında hiçbir yapısal değişiklik olmadığını gözlemlemişlerdir.[382] Büchner'in eğer ruh bedenden

---

[379] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 16-17.
[380] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 563.
[381] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 524-525.
[382] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 526.

bağımsız bir varlık olsaydı kloroform gibi anestezik etkisi olan maddeler koklandığında ruh vazifesini terk etmezdi sözlerine karşı İsmail Fenni hayat emaresi bulunan yerde ruhun da var olduğunu belirtir. Büchner'in kendisinin de zikrettiği beyin fonksiyonlarını kaybeden canlıların yapay bir biçimde beslenerek senelerce yaşayabilmesi durumu, ruhun beyinden ayrı bir varlığı olduğuna en açık delillerden biridir.[383]

Büchner tamamen ruhani olan bir varlığın maddi olan bedenle birleşmesini ve bu ikisinin birbirine tesir etmesini olanaksız bulmaktadır. İsmail Fenni bu konuda bazı İslâm âlimlerinin ruhu latif cisim, bedeni kesif cisim olarak tanımladıklarını dolayısıyla latif cisimle kesif cismin birbirlerine etki etmelerine mani bir durum bulunmadığını belirtir. İsmail Fenni'nin beyin üzerine yapılan araştırmalara yer vermesindeki amaç ruhun beyin ile ilişkisini inkâr etmek değildir. İsmail Fenni beyni düşüncenin illeti kabul ederek ruhu inkâra kalkışan maddecilerin iddialarının ne kadar sahih olduğunu tartışma amacındadır.[384]

İsmail Fenni'ye göre beyin ve düşünce irtibatı ne kadar kuvvetli olursa olsun bu durum ruhun var olmamasını gerektirmez. İzmirli İsmail Hakkı hayvani ruhun bütün bedene yayıldığını ve tezahür ettiği yerin beyin olduğunu belirtir. Başka bir ifadeyle beyin ruhun hissetmeye özel bir idrak aleti olup beynin zarar gördüğü durumlar nispetince ruhun da vazifeleri zarar görmektedir. İsmail Fenni'ye göre manevi hallerin bedeni, cismani hallerin de ruhu etkilemesinden ruh ve bedenin aynı şeyler olduğu sonucuna ulaşılamaz. Aynı zamanda ruhu bedenden farklı kılan birlik, basitlik ve ayniyet delilleri yanlışlanmadığı müddetçe ve her bir organın kendine has yapısıyla belirli bir amaç doğrultusunda çalışmasına maddi bir sebep gösterilmedikçe ruh inkâr edilemezdir.[385]

İsmail Fenni maddenin kuvvetin bir şekli olduğunun ispatlanmasıyla ruh konusunda materyalistlere karşı delil aramaya ihtiyaç da kalmadığını ifade eder. Materyalistlerin ruhun beynin faaliyetinden ibaret olduğu iddiası geçerliliğini yitirdiğine göre ruhu da madde gibi kuvvetin bir şekli olarak tanımlamak mümkündür.[386]

---

[383] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 528-529.
[384] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 529-530.
[385] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 530.
[386] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 531.

Büchner fikir, ruh, bilinç denilen şeylerin maddenin yani bedenin dağılmasıyla yok olduğunun görüldüğü iddiasına karşı İsmail Fenni fikir, ruh, bilinç gibi mücerred yapılar görülür olmadığı için Büchner'in iddiasının görmek değil ancak zan ve tahmin etmek üzerine kurulu olabileceğini belirtir. İsmail Fenni'ye göre maddeciler hiçbir zaman duyumlar, fikir ve hayat mefhumlarını madde ile izaha muvaffak olamayacaklardır.[387]

4.5.4. Evrim

İsmail Fenni, tabiatta her şeyin basit bir şekilden başlayıp uzun bir zaman diliminde derece derece gelişerek günümüzdeki şekline ulaştığını öne süren evrim teorisinin materyalistler tarafından gayeliliğe karşıt bir delil olarak kullanıldığını belirtir. Evrende her şeyin doğa olaylarının tesiriyle oluştuğunu savunan mekanik felsefeciler, canlılığın başlangıcını açıklama iddiasındaki evrim teorisini büyük bir heyecanla karşılamışlardır. Canlıların biyolojik evrimini sistematik bir şekilde ilk ortaya koyan Jean-Baptiste Lamarck (öl. 1829) olup evrim teorisinin popülerleşmesi Charles Darwin'in (öl. 1882) evrimi doğal seçilim üzerinden kör bir mekanizma olarak açıkladığı *Türlerin Kökeni* eseriyle gerçekleşir. Herbert Spencer'ın (öl. 1903) evrimin canlı-cansız bütün evrene uygulanabilirliğini ve tarihi güçlü olan toplulukların yazdığını öne süren sosyal Darwinizm teorisi ise evrime felsefi ve sosyolojik bir boyut kazandırır.[388]

Darwin nazariyesine göre canlılarda tedrici bir biçimde türün yararına olan rastgele değişimler gözlemlenir. Aynı tür içinde kendilerine avantaj sağlayacak bu değişimlere sahip olanlar, zayıf olanlara üstün gelerek hayatta kalmayı başarırlar. Kazanılmış özellikler kalıtım yoluyla yavrulara aktarılarak bu şekilde doğada yeni birçok canlı türü ortaya çıkar. Darwin'e göre günümüzde yeryüzünde bulunan omurgalı, omurgasız tüm canlı türleri ortak bir atadan şubelere ayrılarak tesadüf eseri ortaya çıkmıştır. İsmail Fenni bu bağlamda evrim teorisinin insanın maymundan geldiği yönünde yanlış yorumlandığını belirtir. Darwin insanın doğrudan maymun neslinden geldiğine değil insan ve maymun türlerinin ortak bir ataları olduğuna işaret etmektedir.[389]

---

[387] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 405.
[388] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 77-78.
[389] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 79-80.

İsmail Fenni Darwin'in teorisini kör bir mekanizma üzerine kurmasının anlamsız olduğunu belirtir. Doğa insan gibi seçim yapma kabiliyetinde olmadığından avantaj sağlayan özelliklerin gelişip bir sonraki nesle tesadüfle aktarılmasının önünde bir sürü engel olacaktır. Mesela tüy renginde değişiklik olmuş bir hayvanın aynı şekilde değişime uğrayan bir eş bulup bu özelliğini yavrulara aktarabilme ihtimali çok düşüktür. Eğer bu hayvan bilinçli bir şekilde kendisine benzer bir eş bulur denilirse bu durum zaten gayeliliğe delil olur. Eğer tesadüfle olduysa yeni bir türün ortaya çıkması için böyle bir karşılaşmanın bir defa değil artarda birçok kez gerçekleşmesi gerekir ki bu da ihtimal dışıdır.[390]

İsmail Fenni Darwin'in türlerin basitten gelişmişe doğru evrildiği iddiasına Louis Agassiz'den karşıt delil sunar. Agassiz Darwin'in iddiası doğru olsa yer tabakalarında aşağıya inildikçe daha basit canlılarla karşılaşılması gerektiğini ancak yerin derinliklerinde tam tersine karmaşık yapıda canlılar bulunduğunu ifade eder. İsmail Fenni bu görüşün Darwin'in teorisine güçlü bir itiraz olduğunu fakat polimorfizme dayanan evrim anlayışı için geçerli bir yanıt olmadığını belirtir.[391]

İsmail Fenni Darwin'in kuramının farazi olduğunu Charles Renouvier (öl. 1903) ve Gustave Le Bon'un (öl. 1931) eserlerine başvurarak açıklar. Renouvier bir türün diğer bir türe geçişine dair açık bir örnek getirmedikçe Darwin'in doğal seçilim teorisinin varsayım olarak kalacağını ifade eder. Gustave Le Bon da, modern bilimde her ne kadar itikattan uzaklaşıldığı iddia edilse de hayatın ve türlerin kökenine dair ortaya atılan kuramların itikat düzeyinde kaldığı ve bu fikirleri ortaya atanların itibarından başka bir itibara sahip olmadığı görüşündedir.[392]

Büchner Dünya'nın oluşumunu tekâmül nazariyesiyle açıklamaktadır. Bu nazariyeye göre yer tabakaları, yağmur, rüzgâr, toprak hareketleri gibi birtakım doğa hadiselerinin milyonlarca yıl etkilerini yavaş yavaş göstermesi sonucunda bu şeklini almıştır. İsmail Fenni'ye göre evrim teorisi doğadaki kusursuz düzenin ve uyumun nasıl oluştuğunu izah edemediği için teorideki bu boşluk milyonlarca sene gibi muğlak bir ifadeyle örtülmeye çalışılmaktadır. İsmail Fenni'nin maddeci evrim anlayışına başka bir eleştirisi ise ara türlere dair kanıt bulunmamasıdır. Eğer türler kademeli olarak geliştiyse bir türden diğer türe geçişte ara formların var olması gerekir. Ancak

[390] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 87-88.
[391] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 91.
[392] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 94.

materyalistler ara formlarla ilgili kanıt sunamadıkları için yine çözümü evrimi çok uzun bir zaman ölçeğine yaymakta bulmuşlardır.[393]

Büchner'in çok uzun sürede suyun taşı çatlatabileceği örneğine karşı İsmail Fenni aynı fiilin uzaması meydana çıkacak sonucun niceliğini arttırsa da niteliğinde bir değişiklik olmaz yanıtını verir. Bu nedenle Büchner'in cansız âlemden canlı âleme geçişe verdiği su-taş örneği geçersizdir. Suyun damlaması gibi doğadaki fiiller çoğaldıkça sonuçları da çoğalacaktır ancak bu neticelerin maksada uygun bir bütün oluşturmaları imkânsızdır. Bu amaçsız fiillerin, insan vücudu gibi hem parça parça uzuvlarında hem de bütününde yaratılış gayesine uygun olarak faaliyet gösteren kusursuz yapıyı oluşturması ihtimal dışıdır. Bu surette bir tertip ve düzen ancak hikmetli bir varlığın eseri olabilir. Nitekim tarihteki Platon, Aristoteles, Descartes, Leibniz, Newton ve Kant gibi büyük filozoflar da aynı sonuca ulaşmışlardır.[394]

Büchner canlılığın başlangıcını bir göktaşı içinde Dünya'ya gelen tohumların uygun şartlarda gelişip en eski organizmalar olan monerleri oluşturmasına dayandırır. İsmail Fenni'ye göre canlılığın kaynağı olan bu tohumların atmosferin yüksek tabakalarında ezelden beri varlıklarını sürdürmesi hava sıcaklığı -160'a kadar düşeceği için imkânsızdır. İsmail Fenni Büchner'in laboratuvar ortamında organik madde üretilmesinden yola çıkarak yakın bir zamanda canlı organizmaların da üretileceği iddiasına karşı şimdiye dek canlılığın olmadığı yerden canlılık taşıyan bir yapının üretilemediğini belirtir. Kimyagerler laboratuvarlarda organik madde üretmeyi başarmışlardır ancak canlı bir organizmanın bir hücresini dahi üretememişlerdir. Organik maddelerin çürümesiyle canlı organizmaların kendiliğinden oluşacağı fikrinin yanlışlığı Louis Pasteur'un (öl. 1895) yaptığı deneylerle kanıtlanmıştır. Pasteur kendi kendine oluştuğu zannedilen canlıların havadaki mikroorganizmalardan kaynaklandığını göstermiştir.[395]

İsmail Fenni de canlılığın ancak canlılığı olan bir varlıktan ortaya çıkabileceği görüşünü savunur. Madde ona göre atıl olup hayat kuvveti madde üzerinde tasarrufta bulunmaktadır. Organların belirli bir düzende çalışması da aynı şekilde hayat kuvvetine bağlıdır. Kur'an-ı Kerim'de her şeyin sudan diri kılındığı belirtilmekte olup İsmail Fenni de canlılığın aslının sudan olduğunu kabul eder. Dolayısıyla Haeckel'in

---

[393] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 460.
[394] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 461.
[395] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 469-470.

canlılığın ilk örnekleri monerlerin denizlerin dibinde oluştuğu iddiası Kur'ani bilgiyle de uyumludur.[396]

İsmail Fenni Lamarck ve Darwin'in sistemleri Tanrı'nın varlığını inkârı gerektirmemesine rağmen maddecilerin amaçsız ve plansız varoluş fikirlerine kanıt olarak evrimi kullandıkları görüşündedir. İsmail Fenni'ye göre materyalistler evrimci bilim adamlarının popülerliğinden yararlanmak için felsefi sistemlerini açıklamada bilinçli bir şekilde evrimi kullanmışlardır.[397] Ancak Darwin'in *Türlerin Kökeni*'ni yayımlamasından dört sene önce Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'te embriyoloji ve paleontoloji bilimlerinden faydalanarak biyolojik evrimi savunduğunu belirtmek gerekir.[398]

4.5.5. Ahlak

Büchner tanrıtanımaz fikirleri yüzünden ahlak âlimleri ve vicdan sahibi kimseler tarafından tepkiyle karşılanacağının farkındadır. Bu yüzden sonucu ne kadar sarsıcı olursa olsun hakikatin kabul edilmesi gerektiğini, çünkü hakikatin her türlü ahlak ve menfaat anlayışından üstün olduğunu belirtir. Büchner'e göre materyalist evren anlayışı insanlığı batıl ve hayali fikirlerden özgür kılarak en önemli vazifesini yerine getirmiştir. Dolayısıyla materyalizm öğretisinin dayanaksız bıraktığı ahlakın yerine ne ikâme edileceği Büchner'in cevaplaması gereken bir mesele değildir. Ancak bu konuda karşılaştığı şiddetli tepkiler Büchner'i mesleğini savunmak durumunda bırakır. Büchner modern dönemde insanları ahiret saadeti gibi fikirlere ikna etmenin mümkün olmadığını ayrıca bilimin metafiziğin iptalinden oluşan boşluğu fazlasıyla dolduracağını iddia eder.[399]

İsmail Fenni insanların zihnini batıl fikirlerden kurtarmanın filozofların en önemli görevi olduğu noktasında Büchner'e katılır ancak Büchner'in batıl fikirler olarak tanımladığı Allah ve peygamber inancı olup Büchner bu inançlar ortadan kalktığında yeryüzünde huzur ve barışın hâkim olacağını iddia etmektedir. İsmail Fenni insanın ebedi mutluluğunu etkileyecek kadar önemli bir konuda bu gibi iddialarda bulunabilmek için ya kesin delillere sahip olunması ya da alternatif olarak sunulan yolun büyük faydalar sağlaması gerektiğini belirtir. Ancak Büchner'in ne kat'i bir

[396] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 471.
[397] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 115-116.
[398] Louis Büchner, *Madde ve Kuvvet*, 302.
[399] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 618.

delili vardır ne de ahlak adına sunduğu yeni bir öğretisi. İsmail Fenni'ye göre Allah'ın varlığı ve peygamberlerin doğruluğu gibi iki açık hakikati inkâr edenler inat ve gururdan basiret gözleri tamamen kapanmış kişilerdir.[400]

İsmail Fenni peygamberlerin fazilet dolu hayatlarının ve gösterdikleri mucizelerin doğru sözlü olduklarına kanıt olduğunu belirtir. Hz. Muhammed'in en açık mucizesi Kur'an-ı Kerim olup İslâm inancı Büchner'in iddiasının aksine hayali değil fiili ve tecrübi bir öğretidir. Büchner'in en büyük ahlaki ilke olarak sunduğu "Sana yapılmasını istemediğini başkasına yapma ve sana yapılmasını istediğini başkalarına yap." ilkesi zaten İslâm dininde bir kaide olarak bulunmaktadır. Anlaşılan Büchner ahlak adına hem yeni bir şey söylememekte hem de insanların imanını söküp almaya çalışmaktadır. İslâm dini Büchner'in bahsettiği ahlâk kaidelerini içermekle birlikte ahlakın uygulanabilmesini temin için ahirette mükâfat ve cezayı bünyesine ekleyerek ahlakı tamamlamıştır. Ahiret inancının Büchner'in iddia ettiği gibi sadece hayali bir itikat olmadığı ise ahlâkın toplumsal boyuttaki olumlu yansımalarında açık bir şekilde gözlemlenmektedir.[401]

Büchner'in dinî taassup birçok cinayetin nedenidir iddiasına yanıt olarak İsmail Fenni taassubun olumlu ve olumsuz olmak üzere iki çeşidi olduğunu belirtir. Olumlu taassup kişiye dinî görevlerini eksiksiz yerine getirme gücü verdiği için bu çeşit taassubun kişiye veya topluma zararı yoktur. Çünkü dinî görevler hayırlı amellerden ibarettir. Olumsuz taassup ise dinî hükümlerin yanlış yorumlanması veya değiştirilmesinden kaynaklanmakta ve bu durum dinen de çirkin kabul edilmektedir. İsmail Fenni Müslümanlar arasında dar fikirli kimselerin nadir de olsa çıkabileceğini ancak İslam topraklarında Batı'daki engizisyon zulümleri gibi bir durumun hiçbir zaman yaşanmadığını belirtir.[402]

Büchner'in kilisenin günahları affetme yetkisinin ahlakı yozlaşmaya neden olduğu argümanına yanıt olarak İsmail Fenni İslâm dininde kulların haklarıyla ilgili durumlar dışında günahları af ve bağışlama yetkisinin Allah'a mahsus olduğunu bu nedenle Büchner'in itirazının İslâm dini için geçerli bir itiraz olmadığını ifade eder. İsmail Fenni dinin ödül vadederek insanları iyilik yapmaya teşvik ettiği ancak iyiliğin hiçbir fayda gözetmeden sırf iyilik olduğu için yapılması gerektiği iddiasını ise insanı

[400] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 618.
[401] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 619-620.
[402] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 620.

harekete geçiren en temel şeyin menfaati olduğu, herhangi bir fayda söz konusu olmadığında sadece iyilik için iyilik yapacak çok az kişi olacağı ve toplumsal düzenin nadir durumlar üzerine kurulamayacağıyla yanıtlar.[403]

Büchner dinlerdeki inanç farklılıklarının insanları ayrıştırdığı, ahlak ve kardeşlik duygularına zarar verdiği görüşündedir. İsmail Fenni ise tam tersine hak dinlerin insanların arasında sağlam kardeşlik bağları kurma hikmetine dayandığını ancak her türlü vesileyi emellerini desteklemek için kullanan zorba kişilerin dini de amaç ve çıkarlarına yönelik kullanabildiklerini belirtir. Nitekim Hz. İsa'nın dini merhamet ve sevgiyi emrettiği halde emelleri farklı kişiler Hıristiyanlık adı altında Haçlı ordusunu kurup yeryüzünde sayısız kan dökmüştür.[404]

Büchner dinin koyduğu ahlak ilkelerinin insan doğasına aykırı ve uygulanmasının imkânsız olduğunu öne sürmektedir. İsmail Fenni Büchner'e yanıt olarak İslâm ahlakının yüceliğinin on dört yüzyıllık tecrübe ile sabit olduğunu belirtir. İslâm ahlakının amacı nefsin terbiyesi üzerinden ahlakın kemale erdirilmesi olup bu mertebeye mücadele edilmeden ulaşılamayacağı da açıktır. Nasıl ki bir merdivenin basamaklarını çıkmak bile belirli bir zorluğa dayanmayı gerektirir, ahlak mertebelerinde yükselmek de Büchner'in iddia ettiği gibi imkânsız değil ancak külfetli ve meşakkatlidir.[405]

İsmail Fenni Büchner'in tabii ahlak anlayışı çerçevesinde insanların akılları sayesinde bir takım ahlaki ilkeler ortaya koyarak sosyal düzeni sağlayabileceklerini belirtir. Ancak vahye dayalı ahlak, insan yapımı ahlaki sistemlerden kat kat üstündür. Çünkü insanların en akıllılarından seçilen peygamberler içinde yaşadıkları toplumların ihtiyaçlarını herkesten daha iyi analiz eden aynı zamanda vahiyle de desteklenen kimselerdir. Avrupa'da son yüzyılda ahlak adına ortaya binlerce farklı fikir atılmış olup bu fikir karmaşası insanları ayrıştırmaktan başka bir fayda sağlamamıştır. İsmail Fenni Büchner'in vahye dayalı ahlakı ortadan kaldırarak bilimsel bir ahlak inşa edilmesi gerektiği fikrini Henri Poincaré'den alıntıyla yanıtlar. Poincaré fenni ahlak ilminin olmadığını hiçbir zaman da olamayacağını belirtir. Bilim, insanı tek bir yönden

---

[403] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 620-621.
[404] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 622.
[405] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 622-623.

ele aldığı ve insanın ancak belirli bir yönünü görebildiği için ancak ahlaka bir araç olarak yardımcı olabilir.[406]

[406] İsmail Fenni, *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*, 625.

BÖLÜM V

SONUÇ

1895’te Doğa Bilimcileri Toplantısı’nda yaptığı konuşmada Wilhelm Ostwald son elli yılda Batı bilim çevrelerinde maddeye bakışta yaşanan köklü dönüşüme değinir. Ostwald evreni atomlar ve onlara etki eden kuvvetlere indirgeyerek açıklayan bilimsel materyalistlerin felsefi sistemlerinin madde ve kuvvet korunumu yasalarına dayandığını belirtir. Bilimsel materyalizmin dayandığı ilkelerden birincisi olan kütle korunumu kanunu ilk keşfedildiği dönemde madde kavramı üzerinden açıklandığı için “kütle korunumu” olarak ifade edilmesi gereken fizik yasası materyalistler tarafından “madde korunumu” olarak yorumlanır. Materyalistler bu yasadan yola çıkarak maddenin ezeli ve ebedi olduğuna dair metafizik bir aksiyoma ulaşırlar. Benzer bir biçimde materyalistler modern fizikteki “momentum korunumu” yasasını “kuvvet korunumu” olarak yorumlayıp ısı, ışık, elektrik ve manyetizmanın kuvvetin farklı tezahürleri olduğu öncülünden kuvvetin de ezeli ve ebedi olduğu sonucuna varırlar.

Bu bağlamda Ostwald modern fizik ve kimyada yaşanan son gelişmelere değinerek yakın bir zamana kadar madde ve kuvvet ile temsil edilen bütün fenomenlerin artık enerji kavramıyla açıklanabildiğini, maddeye atfedilen niteliklerin enerjiye yüklenmesiyle maddeden geriye bir şey kalmayacağını belirtir. Ostwald’ın 1895’te gerçekleştirdiği konuşma bilimsel materyalizmin 1800’lerin sonlarına gelindiğinde Batı bilim ve felsefe çevrelerinde etkisini kaybettiğini ve bilimsel odağın madde ve kuvvetten enerjiye kaydığını göstermektedir. Aynı yıllarda Osmanlı aydınları bilimsel materyalizmi yeni tanımakta olup kelâm âlimlerinin materyalizme enerji konsepti üzerinden eleştiri getirmesi 1914 yılında Şehbenderzâde Ahmed Hilmi’nin *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* eseriyle gecikmeli olacaktır.

Büchner materyalizminin Osmanlı’da tanınması Beşir Fuad’ın *Madde ve Kuvvet*’i “felsefe dünyasında yeni bir tarih yazan” eser olarak sunmasıyla başlayıp Abdullah Cevdet’in *Madde ve Kuvvet*’ten “Dimağ ve Ruh”, “Vicdan” ve “Tefekkür” bölümlerini tercümeleriyle hız kazanır. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil’in *Madde ve Kuvvet*’i 1911’de bir bütün olarak tercüme etmesini takiben materyalizm eleştirileri sistemli bir

hâl alır. Çalışmamız kapsamında incelediğimiz *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun, Red ve İsbât*, *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti* ve *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli* eserlerinden *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun* dışındaki reddiyelerin Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'in tercümelerinden sonra kaleme alındığını belirtmek gerekir.

Madde ve Kuvvet'e Osmanlı aydınları tarafından yazılmış ilk reddiye olan *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*'da İsmail Ferid, evrenin başlangıcı ve Tanrı'nın varlığı meselelerinde hudûs ve isbât-ı vâcib delillerinden yararlanır. İsmail Ferid argümanlarını delillendirmede İbn Sina'nın *İşârât*'ına, Razî'nin *Tefsîr-i Kebîr*'ine, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* eserlerine sıklıkla başvurur. Kozmolojiye dair meselelerde modern astronomi kuramlarını reddeder ve Güneş merkezli evren modeli yerine yer merkezli evren modelini savunur. Dünya'nın itme kuvveti neticesinde Güneş'ten koptuğu görüşünü kabul etmeyip bu şekilde bir kopmanın yalnızca sırık gibi bir aletle ve de bunu hareket ettiren bir hareket ettirici ile gerçekleşebileceğini iddia eder. İsmail Ferid kutup noktalarının altı ay karanlık olmasını ise Güneş'in Dünya'dan büyük olmadığı yönünde yorumlar. İsmail Ferid sadece kozmoloji bahislerinde değil jeoloji ile ilgili konularda da spekülatif fikirler ortaya koymuştur. İsmail Ferid'e göre Dünya'nın merkezinde akkor bir madde yoktur çünkü merkezinde bu denli sıcak bir madde olan yerkürenin üstünün de dayanılamayacak sıcaklıkta olması gerekir.

Madde ve Kuvvet'e ulema sınıfından verilen bir yanıt olan *Red ve İsbât* eserinde Mustafa Lütfi, materyalistlerin evrendeki her şeyin kendiliğinden oluştuğu iddiasına karşı nizâm delilini kullanır. Bu delile göre Güneş ve Dünya'nın birbirine nispetle konumlarının kusursuz bir mesafede olması ve Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketini herhangi bir sapma olmadan sürdürmesi irade sahibi bir tasarlayıcıya işaret etmektedir. Mustafa Lütfi kozmoloji bahislerinde klasik kelâm delillerinden faydalanmakla birlikte temel astronomi ve fizik bilgisiyle çatışan fikirler de öne sürmektedir. Mustafa Lütfi yer çekiminin atomları bir arada tutmak için yeterli büyüklükte olmadığını iddia eder ve bu duruma örnek olarak su buharının yer çekimine rağmen yükselebilmesini verir. Benzer bir biçimde Dünya'nın Güneş etrafındaki hareketinin de genel çekim kuvvetinden kaynaklı olmadığı görüşündedir. Güneş ve Dünya'nın konumları sürekli değiştiği için aralarındaki çekim kuvveti de değişmektedir. Mustafa Lütfi'ye göre değişken bir kuvvet sabit bir hareketin sebebi

olamayacağından Dünya'nın Güneş etrafındaki düzenli hareketinin nedeni çekim kuvveti olamaz.

Ahmed Hilmi *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*'nde Büchner materyalizmine günümüz biliminde karşılığı olmadığı üzerinden eleştiri getirir. Modern bilimde daha basit bir forma indirgenemeyen üç kavram mekân, zaman ve enerji olduğundan madde de dâhil olmak üzere bu üç kavram dışındaki her şey alt formlara indirgenebilmektedir. Ahmed Hilmi bu bağlamda Nobel kimya ödüllü Ostwald'dan alıntı yapar. Ostwald madde fikrinin enerji konseptinin bilinmediği zamanda ortaya atıldığını, o dönem maddeye ait olduğu düşünülen özelliklerin şu an enerjiye yüklenmesiyle maddeden geriye bir şey kalmayacağını belirtir. Ahmed Hilmi materyalistlerin sonsuz evren tasavvuruna modern fizikteki entropi yasası üzerinden karşıt delil sunar. Entropi yasası olarak da bilinen termodinamiğin ikinci yasasına göre evrendeki düzensizlik tek yönlü bir şekilde sürekli artmaktadır. Zamanın akışı ve yaşlanmak gibi tersine döndürmenin mümkün olmadığı tek yönlü süreçler bir sona işaret eder. Bu nedenle termodinamik dengeye ulaşıldığında değişim mümkün olmayıp kâinatın ısı ölümü gerçekleşecektir. Modern fiziğin en güncel yasalarından biri olan entropi yasası, materyalistlerin hareket ezeli ve ebedidir, kuvvet sonsuzdur, evrende yaşam daim ve bakidir iddialarının geçersiz olduğunu ispatlamaktadır.

İsmail Fenni *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*'nde Tanrı'nın varlığını ispatlamada hem kelâmcıların hudûs, imkân, inâyet-i ilâhiye ve ihtirâ ve ibdâ delillerinden yararlanır hem de Batılı filozofların ilk hareket ettirici, gayelilik, sonsuzluk tasavvuru, idealar kuramı ve dereceden ispat delillerine yer verir. Büchner'in madde ve kuvvetin birbirinden ayrılmaz olduğu iddiasını ise havası tamamen boşaltılmış yani maddeden yalıtılmış bir vakumda da elektrik ve manyetik kuvvetin bulunması üzerinden yanıtlar. İsmail Fenni maddenin yok edilebilir oluşunu ise modern kimyanın keşiflerinden biri olan radyoaktivite özelliğiyle açıklar. Radyoaktivite, doğadaki bütün elementlerin daha kararlı bir hale gelmek için ışınlar yayarak bozunmaya uğramasıdır. Radyoaktif bozunma sonucunda maddenin kütlesinde azalma olduğu tespit edilerek kütlenin enerjiye dönüşebildiği yani yok edilebildiği ispatlanmıştır.

Madde ve Kuvvet'e yazılan reddiyelerde materyalistlerin üslubuna yöneltilen eleştiriler materyalistlerin varsayımsal fikirler öne sürerek bilim sahasından çıkıp metafizik alana dâhil oldukları, tümel yargılarına tikel örnekler vermekle yetindikleri,

çelişkili ifadeler kullandıkları ve dogmatik oldukları noktasındadır. İsmail Ferid materyalistlerin evrenin başlangıcı veya türlerin kökenine dair teorilerinin, tecrübe ile kanıtlanması mümkün olmayan varsayımsal fikirler olduğunu belirtir. Materyalistlerin evrenin oluşumunu atomların denge halinin sebepsiz yere bir anda bozulması üzerinden açıklamaları varsayıma dayalı iddialarına bir örnek teşkil etmektedir. Mustafa Lütfi'ye göre de materyalistler tümel davalarını tikel kanıtlara dayandırmaktadır. "Her madde kuvveti gerektirir." tümel bir yargı olup Büchner bu iddiasını modern bilimden sunduğu tikel örneklerle desteklemekle yetinmektedir.

Mustafa Lütfi Büchner'in eserinde birçok çelişkili ifade bulunduğunu ifade eder ve buna dair bir liste sunar. Büchner eserinde hem kuvveti faaliyet olarak tanımlamış hem de kuvvetin bazen faaliyetsiz olabileceğini belirtmiştir. Bu noktada Mustafa Lütfi'nin çelişkiler listesinde yer alan "Az çok her zamanda harikalar vâki olmuştur." ifadesinin yanlış tercümeden kaynaklı olduğunu belirtmek gerekir. Büchner tercümede ifade edildiği gibi mucizelerin varlığını kabul etmemekte, mucizelerin varlığının insanlarca öne sürüldüğünü belirtmektedir.

Ahmed Hilmi materyalistlerin üsluplarının dogmatik olduğu görüşündedir. Bilimsel fikirleri ortaya koymak için kaba veya sert olunması gerekmezken vülger materyalistler eserlerinde kendileriyle aynı görüşte olmayanları cahillikle itham edip üstenci bir tavır sergilemektedir. Ahmed Hilmi materyalist yazarların yüzeysel bir yaklaşım sergilediklerini ve derinlemesine incelemeye tabi tutmadıkları alanlarda fikir belirtmede cüretkâr olduklarını da vurgular. Materyalistlerin bir taraftan bilime dayanma iddiasında bulunup diğer yandan modern bilimdeki ilerlemelerden habersiz bir biçimde metafizik iddialara sarılmaları fikrî ve hissî dalâlettir.

Mustafa Lütfi Büchner'in madde ve kuvvete dair iddialarını meşhur materyalistlerin sözleri üzerinden delillendirip akli delillendirmeyi ikinci plana attığını belirtir. Ahmed Hilmi de Mustafa Lütfi'nin işaret ettiği şekilde materyalistlerin, fikirlerini savunmak için yine materyalist isimlere başvurduklarını ve bu yöntemin objektiflikten uzak olduğunu ifade eder. Bu bağlamda çalışmamızın EK A bölümünde Büchner'in *Madde ve Kuvvet*'te atıf yaptığı kişilere dair bir liste hazırladığımızı belirtmek gerekir. Mustafa Lütfi ve Ahmed Hilmi'nin tespit ettiği üzere Büchner eserinde Lukretius, Feuerbach, Carl Vogt, Rudolf Virchow, Jacob Moleschott ve Ernst Haeckel gibi tanınmış materyalistlerden birçok alıntıya yer vermiştir.

İsmail Ferid ve Mustafa Lütfi tenkitlerinde kaba bir evrim anlayışı üzerinden evrimi reddederken İsmail Fenni evrim teorisinin Tanrı'nın inkârını gerektirmediğini belirterek evrime geniş bir perspektiften yaklaşır. İsmail Ferid insan ve maymun türlerinin benzerliklerinden yola çıkarak insanın maymundan evrimleştiğini iddia etmenin mümkün olmadığını düşünmektedir. İsmail Ferid benzerlik evrimleşmek için yeterli bir neden olsa kurt ve köpeğin de birbirine evrimleşmesi gerektiğini belirtir. Bu noktada evrim teorisine göre kurt, tilki ve köpek türlerinin köpeğimsiler ortak atasından geldiğinin savunulduğunu belirtmek gerekir. İsmail Ferid materyalistlerin evrime delil olarak sunduğu jeolojik bulguları da kabul etmeyerek jeoloji ilminin sahihliğinin tartışmalı olduğunu iddia eder. Mustafa Lütfi de insanın maymundan geldiği yönündeki iddiaları reddettiğini ve insanın atasının kâmil olarak yaratılmış insan olduğunu belirtir. Mustafa Lütfi evrim teorisine eğer maymunlar zaman içinde gelişerek insan doğuracak yetkinliğe ulaşabiliyorlarsa, şu an hâlen var olan maymunlar nasıl izâh edilebilir sorusu üzerinden karşı çıkar ve evrimi savunanlardan bir dişi bir erkek iki insanın maymunlardan doğup hayatta kalabildiklerine dair kesin kanıtlar sunmalarını talep eder.

Bu bağlamda İsmail Fenni evrim teorisinin insanın maymundan geldiği yönünde yanlış yorumlandığını belirtir. Darwin, teorisinde insanın doğrudan maymun neslinden geldiğini değil insan ve maymun türlerinin ortak bir ataları olduğunu iddia etmektedir. İsmail Fenni bununla birlikte Darwin'in teorisini kör bir mekanizma üzerine kurmasını eleştirir. İsmail Fenni'ye göre doğa insan gibi seçim yapma kabiliyetinde olmadığından avantaj sağlayan özelliklerin gelişip bir sonraki nesle aktarılmasının tesadüfle gerçekleşmesi imkânsızdır. Evrim teorisinde yer alan milyonlarca sene gibi muğlaklık içeren ifadeler ve ara türlere dair somut bir kanıt bulunmaması İsmail Fenni'ye göre teorinin diğer zayıf noktalarıdır. İsmail Fenni'nin evrim teorisinin zorunlu bir şekilde Tanrı'nın varlığını inkârı gerektirmediğini ancak maddecilerin amaçsız ve plansız varoluş fikirlerine kanıt olarak evrimi kullandıkları yönündeki tespiti evrim-din ilişkisi bağlamında yürütülen tartışmalar açısından önemlidir.

İsmail Ferid ruh-beden irtibatı meselesinde klasik kelâm düşüncesindeki maddî beden mücerred ruh anlayışını savunmaktadır. İsmail Ferid'e göre eğer ruh materyalistlerin iddia ettiği gibi "maddelerin birleşiminden oluşan bir sonuç" olsaydı insan bedeninin değişip yenilenmesiyle birlikte ruhun da değişmesi gerekirdi. İsmail Ferid ruhun mevcudiyeti ve mahiyeti bağlamında ise Fahreddin er-Râzî'nin görüşlerinden

yararlanır. Râzî'ye göre ruh latif bir cevher olup insan bedenine yayılmış bir hâlde bulunur. Ruh bedene yayılmış hâlde bulunduğundan bedeni etkileyen şeyler ruhu da etkilemektedir. İsmail Fenni ise ileri düzey akıl hastalarının bazılarının beyninde yapısal değişikliklere rastlanırken bazılarında hiçbir yapısal değişiklik bulunmamasının, düşünce ile beyinden birine etki eden şeyin diğerine de kesin sûrette etki etmediğini kanıtladığı düşüncesindedir. Bununla birlikte anestezik maddelerin sadece bilince etki ettiğini ruhun anestezi etkisi altında olan kimselerde varlığını sürdürdüğünü belirtir. İsmail Fenni beyin üzerine yapılan araştırmalara yer vermesindeki amacının ruhun beyin ile ilişkisini inkâr etmek olmadığını belirtir. Amacı beyni düşüncenin illeti kabul ederek ruhu inkâra kalkışan maddecilerin iddialarının ne kadar sahih olduğunu tartışmaktır.

Materyalist düşüncenin bilimi mutlaklaştırdığı ve materyalistlerin bilimin modern dönemdeki avantajlı konumundan faydalandıkları eleştirisi reddiyelerin bütününün ortak temasıdır. Bu bağlamda İsmail Ferid bilimsel bilginin geçerliliği noktasında şüpheci bir yaklaşım benimser ve bilim bir önceki bulguları yanlışlayarak ilerlediği için şu an doğru kabul edilen tezlerin bir süre sonra yanlışlanacağını belirtir. İsmail Ferid bilimsel bilginin değeri noktasında haklı bir eleştiri sunmuş olsa da yer merkezli evren modeli gibi yanlışlığı üç asır önce ispatlanmış fikirleri ısrarla savunması eleştirisindeki haklı noktaları gölgede bırakacak niteliktedir.

Mustafa Lütfi materyalistlerin bilim ve tecrübeye dayanan keşiflerini kabul etmenin onların felsefelerine de iştirak etmeyi gerektirmediğini belirtir. Bilimin sunduğu sebep-sonuç ilişkilerinin doğal sebepler olarak yorumlanması gerekirken, materyalistler bu sebepleri hakiki sebep olarak kabul edip evrenin bir yaratıcısı olduğu fikrini inkâr etmektedir. Bu nedenle materyalistlerin bilimsel alanda sundukları fikirler kabul edilirken metafizik alana dâhil olan bâtıl fikirleri reddedilmelidir. Örneğin maddenin elektriklenme özelliğine sahip olduğu bilimsel bir bilgi olup kabulü bir sorun teşkil etmez. Fakat bu özelliğin harici bir müessirin tesiri altında olmayıp maddenin bir zorunluluğu olduğunu iddia etmek bilimin sınırlarını aşıp dinî bilgiyle çatışan bir hüküm belirttiği için kabul edilmez.

Mustafa Lütfi materyalist epistemoloji deney ve gözleme dayalı olduğundan materyalistlerin ancak üzerinde deney yaptıkları eşya hakkında kısmi bilgilere ulaştıkları görüşündedir. Dolayısıyla materyalistlerin felsefelerindeki külli yargılar da

cüz'i bilgilere dayanmaktadır. İsmail Fenni de ölçüm cihazlarıyla bir kuvvetin büyüklüğünü hesaplayıp, bir cisme nasıl etki edeceğini gözlemlemenin mümkün olduğunu ancak soyut bir manadan ibaret olan kuvvetin varlığı, menşei, ebediliğine dair yargılara tecrübeyle ulaşmanın imkânsız oluşuna dikkat çeker. Ahmed Hilmi tecrübe ve gözlem vasıtasıyla bilgisine ulaşılamayacak konularda varsayımlar üzerinden ilerlendiğini belirtir. Belirli bir süre sonra yanlışlığı ispatlanacak varsayımlar için kalbi tasdik ile sabit olan din, ahlak gibi hakikatlere karşı çıkmak ise Ahmed Hilmi'ye göre ancak katı bir taraftarlık göstergesidir.

Sonuç olarak Osmanlı'nın son döneminde İslâm medeniyetinin Batı'nın gerisinde kaldığı ve ilerleme yolunda Batı'nın bilim ve tekniğinin örnek alınması gerektiği noktasında Osmanlı aydınları fikir birliği içindedir. Ancak İslâm medeniyetinin içinde bulunduğu sancılı durumu birebir din ile ilişkilendiren Batıcı aydınlar, din kamusal ve sosyal hayattan kaldırılınca Osmanlı'nın ilerlemesinin önündeki bütün engellerin de yok olacağı düşüncesindedir. Bu bağlamda ilerlemeyi sadece bilimsel gelişme ile ilişkilendiren materyalist öğreti, Batı taraftarı aydınlarca bir kurtuluş formülü olarak görülür ve materyalizm Osmanlı ilim çevrelerinde sistemli bir şekilde savunulur. Osmanlı düşüncesini yoğun bir şekilde etkisi altına alan Tanrıtanımaz bu öğretiye Müslüman aydınlar tarafından yanıt verilmesi icap etmiş ve bu bağlamda kelâm âlimlerinin materyalizme yönelttiği eleştiriler Yeni İlm-i Kelâm döneminin felsefi zemininin hazırlayıcısı olmuştur.

REFERANSLAR

Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Akgün, Mehmet. *Türkiye'de Klasik Materyalizmin Eleştirileri*. Ankara: Elis Yayınları, 2014.

Alpay, Yalın. "A Glimpse into the First Racist Approach in the Ottoman Empire: The Scintific Racism of Abdullah Cevdet". Yüksek Lisans Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2007.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2012.

Beydilli, Kemal. "Müteferrika Matbaası", *DİA*. EK-2/341-343, 2019.

Bolay, Süleyman Hayri. "İsmail Fenni Ertuğrul". *DİA*. 23/98-100, 2001,

Bolay, Süleyman Hayri. *Tanzimat'tan Günümüze Türk Düşüncesi*. Ed. Süleyman Hayri Bolay. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2015.

Büchner, Ludwig. *Force and Matter*. London: Asher & Co., 1884.

Büchner, Ludwig. *Madde ve Kuvvet, I-III*. Çev. Baha Tevfik ve Ahmed Nebil. İstanbul: Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1911.

Büchner, Ludwig. *Madde ve Kuvvet*. Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Büchner, Ludwig. "Tefekkür". Çev. Abdullah Cevdet. *İctihad* 3/29 (1327): 813-817.

Büchner, Ludwig. "Vicdan". Çev. Abdullah Cevdet. *İctihad* 3/28 (1911): 800-803.

Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelamında Materyalizm Eleştirileri". *Bilimname Düşünce Platformu* 30, (2016/1): 391-433.

Cevdet, Abdullah. "Şehzade Mecid Efendi Hazretleriyle Mülakat". *İctihad* 4/57 (1329): 1255-1257.

Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Say Yayınları, 2017.

Duncan, Stewart. "Thomas Hobbes". The Stanford Encyclopedia of Philosophy (Spring 2021 Edisyon), Ed. Edward N. Zalta. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/hobbes/ (erişim 12.05.2021).

Ebüzziya, Ziyad. "Cerîde-i Havâdis". *DİA*. 7/406-407, 1993.

ed-Dîb, Abdülazim Mahmud. "Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn". *DİA*. 8/141-144, 1993.

Edgar, Scott. “The Physiology of the Sense Organs and Early Neo-Kantian Conceptions of Objectivity: Helmholtz, Lange, Liebmann”, Ed. F. Padovani, A. Richardson ve J. Tsou. *Objectivity in Science*. Boston Studies in the Philosophy and History of Science 310. Springer, 2015.

Ekici, M. Zeki. “II. Meşrutiyet Devri Fikir Adamı: Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi Hayatı ve Eserleri”. Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1997.

Ertuğrul, İsmail Fenni. *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlâli*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

Ferid, İsmail. *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyun*. İzmir: Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, 1895.

Ferid, İsmail. *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyûn*. Sad. ve Yay. Haz. Ali Utku ve Abazar Sepehri. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Fisher, Saul. “Pierre Gassendi”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2014 Edisyon), Ed. Edward N. Zalta. https://plato.stanford.edu/archives/spr2014/entries/gassendi/ (erişim 11.05.2021).

Gregory, Frederick. *Scientific Materialism in Nineteenth Century Germany*. Dordrecht: D. Reidel, 1977.

Gürsoy, Kenan. “İlhâd”. *DİA*, 22/96-98, 2000.

Hanioğlu, M. Şükrü. “Abdullah Cevdet”. *DİA*. 1/90-93, 1988.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.

Hanioğlu, M. Şükrü. “İkinci Meşrutiyet Garpçılığı ve Dinde Reform”, TÜBA 53. Genel Akademi Konferansında sunulan bildiri, The Green Park Ankara, Ankara, Temmuz 04, 2018.

Harman, Gilbert. *Thought*. New Jersey: Princeton University Press, 1973.

Harper, Douglas. “Energy”. *Online Etymology Dictionary*. https://www.etymonline.com/search?q=energy/ (erişim 04.05.2021).

Harper, Douglas. “Instinct”. *Online Etymology Dictionary*. https://www.etymonline.com/search?q=instinct/ (erişim 01.05.2021).

Harputizade, Hacı Mustafa Lütfi Efendi. *Red ve İsbât*. İstanbul: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1330/1912.

Harputizade, Hacı Mustafa Lütfi Efendi. *Red ve İsbât*. Sad. ve Yay. Haz. İbrahim Hakkı Kaynak ve Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2014.

Hussain, Nadeem J. Z. ve Lydia Patton. “Friedrich Albert Lange”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2021 Edisyon). Ed. Edward N. Zalta. https://plato.stanford.edu/archives/spr2021/entries/friedrich-lange/ (erişim 11.05.2021).

İleri, Celal Nuri. “İslâm’da Vücub-i Teceddüd”. *İctihad* 3/39 (1327), 970-973.

İzmirli, İsmail Hakkı. “Yeni İlm-i Kelâm”. *Sebîlû’r-Reşâd* 21/528-529 (1339), 58-59.

Jordan, David Starr. “Louis Agassiz”. *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/biography/Louis-Agassiz/ (erişim 22.05.2021).

Kaya, Erhan. “Yirminci Asırda Zekâ Dergisi (1328-1330/1912-1914): İnceleme ve Seçilmiş Metinler”. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

Lange, Friedrich Albert. *Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi I-II*. Çev. Ahmet Arslan. İstanbul: Sentez Yayıncılık, 2016.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. USA: Oxford University Press, 2001.

Lodge, Sir Oliver. *Life and Matter: A Criticism of Professor Haeckel’s “Riddle of the Universe”*. New York: G. P. Putman’s Sons The Knickerbocker Press, 1905.

MacFarlane, Charles. *Turkey and Its Destiny: The Result of Journeys Made in 1847 and 1848 to Examine into State of That Country Vol 2*. Philadelphia: T. K. ve P. G. Printers, 1850.

Okay, M. Orhan. *Beşir Fuad İlk Türk Pozitivist ve Natüralisti*. İstanbul: Hareket Yayınları, 1969.

Okay, M. Orhan. “Beşir Fuad”. *DİA*. 6/5-6, 1992.

Okay, M. Orhan. “Güneş”. *DİA*. 14/296-297, 1996.

Owen, T. Chant. "Solar System". *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/science/solar-system/ (erişim 04.05.2021).

Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı.* Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2017.

Poincaré, Henri. *Science and Method*. Çev. Francis Maitland. London: Thomas Nelson and Sons, 1914.

Poincaré, Henri. *Science and Hypothesis*. Çev. W. J. G. New York: The Walter Scott Publishing Co.,1905.

Remsen, Ira. “Scientific Materialism”. *Science* 3/59 (1896): 225-227.

Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*. Nâşir-i Müştereki ve Mahall-i Tevzîi: Cemiyet Kütüphanesi, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, Dârülhilafe, İstanbul, 1332/1914.

Şehbenderzâde, Filibeli Ahmed Hilmi. *Huzûr-ı Akl ü Fende Maddiyyun Meslek-i Dalâleti*. Sad. ve Yay. Haz. Erdoğan Erbay ve Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

Sorensen, Roy “Epistemic Paradoxes”. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2020 Edisyon). Ed. Edward N. Zalta. https://plato.stanford.edu/archives/fall2020/entries/epistemic-paradoxes/ (erişim 08.07.2021).

Stoner, J. Oliver. “Spectroscopy”. *Encyclopedia Britannica*. https://www.britannica.com/science/spectroscopy/ (erişim 04.05.2021).

Taslaman, Caner. “Din Felsefesi Açısından Entropi Yasası”. *MÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 30 (2006/1): 89-111.

Turan, Şerafettin. *Mustafa Kemâl Atatürk-Kendine Özgü Bir Yaşam ve Kişilik*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2018.

Uçman, Abdullah. “Baha Tevfik”. *DİA*. 4/452-453, 1991.

Uçman, Abdullah. “Mecmûa-i Fünûn”. *DİA*. 28/270-271, 2003.

Uçman, Abdullah. “Şehbenderzâde Ahmed Hilmi”. *DİA*. 38/424-425, 2010.

Ülken, Hilmi Ziya. *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Kelâm”. *DİA*. 25/196-203, 2002.

Yavuz, Yusuf Şevki. “Fahreddin er-Râzî”. *DİA*. 12/89-95, 1995.

Yıldırım, Abdülkadir. “Red ve İsbât Adlı Eseri Çerçevesinde Harputizâde Hacı Mustafa Lütfi Efendi’nin Felsefi Görüşleri”. Yüksek Lisans Tezi, Fırat Üniversitesi, 2013.

EKLER

EK A

Tablo A. 1. Büchner'in Madde ve Kuvvet Eserinde Atıf Yaptığı İsimler

İsim	Sayfa Numarası	İsim	Sayfa Numarası
A. Laugel	17	Cabanis	446
A. Mayer	14, 25	Carl Vogt	25, 31, 39, 151, 340, 445, 607, 656
Anaksagoras	47	Carriere	622
Andrea	612	Carus Sterne	135, 361
August von Platen	634	Charles Darwin	580, 594
B. Steward	42	Ciceron	100, 328
Bailarger	404	Clausius	125
Bernardino Telesio	46	Cotta	13, 157, 684, 685
Berthelot	652	Danton	633
Bolliger	114	David Strauss	442
Borne	368	Demokritos	47
Bradley	587	Dodel	278, 281
Broca	579, 673	Drossbach	17
Brookes	365	Du Prel	31, 151, 184, 354
Burmeister	221, 225, 313, 628	Dubois Reymond	12, 13, 637
Ehrenberg	252	Graber	342

William Robert Grove	21, 31, 83, 92, 117, 162	Zittel	279, 292
Woldemar Schultz	668		

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad: Sümeyye AKTEN

Eğitim

2006-2011 Fizik Lisans Programı, Boğaziçi Üniversitesi
2012-2017 İslami İlimler Lisans Programı (Tam Burslu), Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi
2017-2021 Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı (% 30 İngilizce), İbn Haldun Üniversitesi

İş Deneyimi

2018-2021 Cahit Zarifoğlu İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği

Yayınlar

Langermann, Y. “Islamic Atomism and The Galenic Tradition”. Çev. Sümeyye Akten. *Kader* 17 (2019): 545-567.